

Tartu Ülikool
Humanitaarteaduste ja kunstide valdkond
Usuteaduskond

Marcus Mahla

Elavate ja surnute interaktsioon kaasaja Jaapanis

Magistritöö

Juhendaja: Erki Lind PhD

Tartu 2025

Sisukord

Sissejuhatus	4
1. Uurimistöö eesmärk ja uurimisküsimused	6
1.1 Lühülevaade probleemi senisest uuritusest – probleemi uurimise tähtsamad autorid ja nende seisukohad	8
1.2 Ülevaade töös kasutatavatest tähtsamatest allikatest ja uurimustest	9
2. Uurimismetoodika	12
2.1 Uurimismetoodika põhjendus	12
2.2 Valitud metoodika tugevused ja nõrkused	13
2.3 Osalusvaatluse läbiviimine	15
2.4 Töö koostamisel tekkinud piirangud	17
2.5 Tööstruktuuri ja peatükkide tutvustus	18
3. Surnukultus Jaapani ajaloos	19
3.1 Elavate ja surnute vaheline interaktsioon muinas- ja keskajal.	19
3.2 Traditsioonilised, tänapäevased ja alternatiivsed matusetalitused Jaapanis	27
3.2.1 Traditsioonilised matusetalitused	29
3.2.2 Surnuvalve	32
3.2.3 Alternatiivsed matusetalitused ja surnute austamine tänapäev Jaapanis	33
3.2.4 Muutused matuse korraldamises	34
3.2.5 Armastuse akt ja metamorfoos ehk lahkunu tuha muutmine pärliks.....	35
3.2.6 Matusemess ENDEX 2024.....	36
3.2.7 COVID-19 mõjud matusetalitusele. Virtuaalsed kodualtarid, veebipõhine hauahoolitsus ja surnu mälestamine	38
4. Kuni surm meid lahutab? Elavate ja surnute maailmade kokkupuutepunktid	40
4.1 Surnute hinged, esivanemad ja kodukaitsvad kamid	40
4.2 Kodualtarid kui elavate ja surnute maailmade kokkupuutepunktid	43
4.2.1 Budistlik kodualtar <i>butsudan</i>	44
4.2.2 Šinto kodualtar <i>kamidana</i>	46
4.2.3. Rituaalne suhtlus hingedega kodualtaril Kamagaya näitel.....	47
4.3 Surnuaia külastamine. Kevadine ja sügisene pööripäev <i>o-higan</i>	49
4.3.1 Surnuaia külastamine praktikas. Osalusvaatlus Kamagaya surnuaias.....	51
4.4. O-boni tähistamine Toshima linnas Minaminagasaki Gorokubo Inari templis (五郎久保稲荷神社の概要).....	52
4.5. Toshima linna Minaminagasaki Gorokubo Inari 五郎久保稲荷神社の概要 o-bon festival	54
5. Interaktsioon elavate ja surnute vahel	56
5.1. Osalejad	56
5.2. Sümbolid	57
5.3 Üldine miljöö.....	58
5.4 Osalejate vahelised vestlused.....	59

5.5 Rituaali toimumiskoht ja ruumiline kujundus.....	60
<i>Kokkuvõte</i>	<i>65</i>
<i>Kasutatud allikad ja kirjandus</i>	<i>67</i>
Lisa 1. Minaminagasaki obon (Pildil on näha laternad, mis ühendatud tekstis mainitud tornikese külge. Ühtlasi on pildil näha torni ümber tantsivaid osalejaid).....	71
Lisa 2. Minaminagasaki obon (Pildil reklaamplakat, kus lisaks toimumisaegadele kirjas ka millist söögipoolist müüakse ja millise hinna eest).....	72
Lisa 3. Mõned päeva enne Oboni saabumist oli supermarketi juuvilja leti juures müügil juurviljade komplekt, mida saab kasutada hingeloomade meisterdamiseks. Hingeloomad on nn transpordivahendid, mis aitavad esivanemate ja lähedaste hingedel oboni ajal koju naasta ja selle lõppedes “puhkepaika” tagasi minna	73
Lisa 4. Osalusvaatluse raames külastatud uuritava majapidamise budistlik kodualtar butsud. Pildil näha 1. ihai, 2. küünlad, 3. viirukid, 4. hinged tähelepanu saamiseks kasutatav kelluke, 5. II ja III astmel asetsevad maiustused, mis on kaetud plastikust kuplilaadse kattega, 6. klaas veega ja tass teega, 7. II astmel maiustuste taga olevad lahkunud lähedaste pildid.....	74
Lisa 5. Haua külastamine. Pildil näha hauakivi, viirukihoidja koos külgedel asuvate õõnsustega lillede jaoks. Haua esiküljel maetud isiku nimi ja suguvõsa vapp. Haua käimise viimane osa viirukite süütamine ja surnutele. Foto tehtud hetkel, kui olen viirukeid hauale asetamas	75
Lisa 6. Elamurajoonis asuva surnuaia kaardi ja joonise skaneeringud reisipäevikust	76
<i>Summary. „Interaction between the living and the Dead in Contemporary Japan“</i>	<i>77</i>
<i>Annotatsioon.....</i>	<i>79</i>
<i>Lihtritsents lõputöö reprodutseerimiseks ja üldsusele kättesaadavaks tegemiseks</i>	<i>80</i>

Sissejuhatus

Jaapani ühiskonna tempokas linnastumine ja moderniseerimine põhjustab unikaalsete traditsioonide ning rituaalide ümberkorraldamist. Väide tugineb sekulariseerumise teoorial, mille kohaselt on religioossete praktikate ja inimeste vähenemine tingitud ühiskondade linnastumisest ja moderniseerumisest. Sekulariseerumise teooria on oma dissertatsiooni aluseks võtnud ka professor Satō Hiroo, kelle väitel on religioossete praktikate keerukus ja osakaal Jaapani ühiskonnas vähenenud alates 14. sajandist, mil linnastumise protsendi suurendes hakkasid aegamisi hägustuma arusaamad ja tõlgendused teispoolsusest (Satō, 2018, lk 4-10). Väite teiseks aluseks on Watanabe Masako artikkel „*New Religion, Depopulation, and the Aging Population*“, mille põhiteemaks on Jaapani rahvastikuarvu drastiline kahanemine, eriti maakohtades ja urbaniseerumine ning nn uute religioonide potents muutuvate trendidega paremini kaasas käia. Kuigi artikkel ei käsitle otseselt sekulariseerumist, leiab Watanabe, et nn „uued religioonid“ on tunduvalt vastuvõtlikumad linnastumisest ja moderniseerumisest tingitud muutustele, mis võimaldab uutel religioonidel edukamalt integreerida väärtushinnangutes ja perspektiivides esinevaid muutuseid praktikatesse ja õpetustesse, pakkudes sel viisil jaapanlastele suurel hulgal *alternatiive*. Traditsiooniliste religioonide puhul on pakutavate alternatiivsete religiooni talituste valikud pigem kesised. Parem kohanemisvõime suurendab uute religioonide ellujäämisprotsenti, seadmata rangeid piiranguid ja aeganõudvaid eesmärke, mida 20. sajandi metropoli elanikul on keeruline saavutada.

Eelnevalt mainitu tekitab mulje, et toimumas on intensiivsem ja märksa drastilisem muutus jaapanlaste väärtushinnangutes, mis ühtlasi tähendab, et need muutused on toimunud ja toimuvad jaapanlaste väärtushinnangute tuumas- *ie* süsteemis. Tuuma muutumisega kaasnevad muudatused rituaalses käitumises, mille hulgas nt surnutega suhtlemiseks vajalikud praktikad ja toimingud, mis on 21. sajandi alguseks üha kiirenevas tempos kaotamas eelnevalt eksisteerinud mõjusfääri ning asendumas hoiakute ja väärtustega, mis vastupidiselt pikaajalisele esivanemate (ja surnute) austamisele, meenutamisele ja lahkunutest maha jäänud pärandi hoidmisele asetavad fookusesse individualistliku heaolu saavutamise. Kultuuride ja traditsioonide muutumine ajas, sageli ka hääbumine ühiskondade moderniseerumise ja urbaniseerumise tulemusena on fenomenina ilmne igas kultuuriruumis.

Antud magistritöö keskendub elavate ja surnute vahelise interaktsiooni kirjeldamisele ja kaardistamisele osalusvaatluse alusel. Uurides jaapanlaste surnutega seotud rituaale, praktikaid ja festivale on lisaks surnutega suhtlemisele võimalik põhjalikumalt esile tuua ka surnu talitluse alternatiivseid võimalusi sh virtuaalsed kodualtarid ja personaliseeritud matmistraditsioone. Kultuuride ja traditsioonide muutumine ajas ning sageli ka hääbumine ühiskondade moderniseerumise ja urbaniseerumise tulemusena on fenomenina ilmne igas kultuuriruumis, antud töös keskendutakse surnutega suhtlemise traditsioonidele (ja rituaalidele) Jaapanis, täpsemalt Tokyo piirkonnas.

1. Uurimistöö eesmärk ja uurimisküsimused

Magistritöö eesmärk on uurida elavate ja surnute interaktsiooni Jaapani kultuuris. Uurimistöö keskmes on elavate ja surnute maailmade vahelise dünaamika tõlgendamine ja praktiline rakendamine igapäevaelus läbi erinevate hoiakute, rituaalide ja tähtpäevade tähistamise, nt o-bon'i festival (Obon festival, jpn k. お盆祭り), mille raames mälestatakse lahkunud lähedasi ja esivanemaid traditsiooniliste või mugandatud rituaalidega. Lisaks otsitakse uurimistöö raames elavate ja surnute maailmade kokkupuutepunkte jaapanlaste igapäevaelus ning vaadeldakse, kuidas elavate ja surnute maailmad koos eksisteerivad. Eesmärgist tulenevalt on sõnastatud uurimisküsimused:

1. Mil moel toimub tänapäeval interaktsioon esivanemate, lahkunud lähedaste (nii pere kui ka sõbrad) ning elavate vahel?
2. Kuidas/milles väljendub elavate ja surnute maailma koosseksisteerimine Tokyos?
3. Millised on need rituaalsete tegevused, mille kaudu väljendub surnutega suhtlemine ja sh Obon'i tähistamine Tokyos?

Uurimisküsimustele vastuste leidmine võimaldab paremini mõista ja visualiseerida jaapanlaste tõekspidamisi inimeseks olemisest ning aitab määratleda Jaapani ühiskonna *kultuurilis-religioosete* traditsioonide muutuvaid tendentse. Muuhulgas avab teema käsitus noorema põlvkonna distantseeritusest esivanemate ja surnute austamisega seotud rituaalidest.

Teema käsitlemine on oluline, sest kaardistab unikaalseid surnutega suhtlemist võimaldavaid rituaale, kaasaegses linnastunud ühiskonnas, millele rakendatud mugandused nõuvad nende rituaalide ühiskondlikuväärtuse ja olemuse ümber tõlgendamist. Muutumas ei ole ainuüksi kindlad rituaalid ja hoiakud, vaid jaapanlastele iseloomulik keskkonna tõlgendus, millest on mõjutatud sajandeid kestnud ja põlvest-põlve edasi antud traditsioonid ja väärtushinnangud.

Uuritavale fenomenile heidab valgust Hiro Sato dissertatsioon „*The Chatting Dead: Changing Concept of the World after Death in Japan*“, milles kajastub, et jaapanlaste arusaam ja uskumused seoses teispoolseusega näitasid muutust juba 14.

sajandil, mil teispoolsuse tunnetus hakkas hägustuma ja esile hakkas kerkima idee siinse ja praeguse elu nautimisest. Surmajärgset võimalikku „elu“ hakati mõtestama ja tõlgendama kui hinge puhkamist koos esivanemate ja surnud lähedastega (Satō, 2018, lk 15-18). Kuigi eelnevalt mainitud dissertatsioon toob teispoolsuse tunnetamisega seotud muutuste põhjenduseks sekulariseerumise ja ühiskonna progressiivse moderniseerumise, on antud uurimistöö lähteks arusaam, et tänaseks päevaks on lisandunud hulganisti uusi aspekte. Esile on kerkinud arusaam, et Jaapani ühiskondliku korralduse sh traditsioonide ja ühiskonnas eksisteerivate rituaalide ümber kohandamise ja lihtsustamise tendents on tingitud linnastumise kiirest kasvust, halastamatust elutempost, väärtushinnangute ja hoiakute muutumisest ning vajadusest materiaalse heaolu tagamisega suurendada sotsiaalset tunnustust. See omakorda distantseerib inimesi oma traditsioonide järgimisest nende esialgsel kujul. Linnastumise mõjudest ja teguritest (nt kitsad eluolud ja tihe asustus) tingituna on tekkinud vajadus leida *alternatiiv lahendus traditsioonide hoidmiseks*, mis olemuselt on mugandatud ning vastavalt vajadusele kohandunud versioon esialgsest. Kaasaegne jaapanlane on hõivatud peamiselt töö, kiires elukeskkonnas ellu jäämisega ning materiaalsete hüvede kogumisega. Prioriteetne ei tundu enam olevat töö, pere, kodu ja esivanemate vahelistes suhetes tasakaalu otsimine, vaid ühe aspekti suhtes pidevate mõönduste tegemine, mis paratamatult viib situatsioonini, kus üks eelnevalt mainitud aspektidest ohverdatakse teise saavutamiseks.

Peamiseks oletatavaks põhjuseks on tempokas linnastumine, mille käigus enamuse inimesi koonduvad suurtesse keskustesse, näiteks Tokyo, Osaka, Sendai (Watanabe, 2016, lk 265-266). Sageli elatakse kitsastes tingimustes ning vähesest füüsilisest ruumist tingituna ei ole tihti nt korteris elavatel inimestel võimalik soetada erinevaid rituaalseid esemeid, näiteks budistlikke altareid, mida kasutatakse vahendina esivanemate ja surnute austamiseks, nende meelespidamiseks ning nendega „kontakti“ hoidmiseks. Paraku pole rituaalsete esemete puudumise põhjuseks ainuüksi ruumipuudus. Väga tihti on budistliku altari puudumine teadlik otsus- linna kolinud inimesed lihtsalt ei taha neid altareid osta, kuna puudub vaba aeg, huvi ja energia altari eest hoolitsemiseks (Smith, 1974, lk 154-158), lisaks on kättesaadavad alternatiivsed lahendused, nt digitaalne kodualtar. Kui linna kolinud pereliige loob enda perekonna, siis ei pruugi noorel perel „uue“ majapidamisega seotud esivanemaid veel olla, sellest tingituna puudub vajadus altari ostmiseks. Harvematel juhtudel on eraldi leibkonna moodustavatel pereliikmetel kaasas esialgsetes kodudes olevate mälestustahvlite

*ihai*de koopiad, mis uude majapidamisse nõ üle kantakse (Smith, 1974, lk 186, 188). Sellisel juhul on kodualtari ostmine tingimata vajalik.

1.1 Lühiülevaade probleemi senisest uuritusest – probleemi uurimise tähtsamad autorid ja nende seisukohad

Üheks silmapaistvamaks 20. sajandi uurijaks oli Robert J. Smith, kelle 1974. aasta teos „*Ancestor Veneration in Contemporary Japan*“ sisaldab rohkesti detailseid kirjeldusi Jaapani eri piirkondades eksisteerivate esivanemate austamise rituaalidest, praktikatest ja tõekspidamistest. Smithi teos on antud töö autori hinnangul kaardistava funktsiooni- ja väärtusega, esitledes suurt hulka 20. sajandiks säilinud ning kasutusel olnud esivanemate austamise praktikatest ja rituaalidest ning nende otstarvet ja mõju nii esivanematele (hingedele) kui ka elavatele järglastele.

Kaasaegsematest autoritest on kõige suurema ampluaaga Ian Reader, kes on süvitsi uurinud lisaks sekulariseerumistooria potentsiaalset praktilist esinemist Jaapanis, ka palverännakuid ja palverändureid Jaapanis, religiooni kommertslikke aspekte ning väljendusvorme Jaapanis jpt. Readeri teadustööde fookuses on sageli jaapanlaste religioosne paindlikkus, religiooni olemus Jaapani kultuuriruumis, mille raames Reader vaidleb vastu levinud väitele, mille kohaselt on Jaapan üks *sekulariseerinumaid* riike maailmas, rõhudes esile kerkinud ja kerkivatele *uutele religioonidele*, mis on tekkinud tingituna ühiskonna mitmekülgses muutumisest (eriti Tokyo piirkond, mis kohalikke ja sisserändajaid koondades on muutnud kultuuride sulatuspotiks) ja moderniseerumisest. Vaatama kõrgelt moderniseerunud ja linnastunud ühiskonnale ning selles eksisteerivatele sotsiaalsetele stigmadele on Readeri arvates jaapanlaste jaoks religioon siiski olulisel kohal, pakkudes inimestele tuge nt lähedase surma korral. Ian Readeri uurimistöödest selgub, et religioon Jaapanis on arenev ja elujõuline fenomen, mille olemust, arengut ja mastaapi ei ole võimalik mõista läbi lihtsakoelise budism versus šinto võrdluse.

Anne Allisoni uurimistööd on suuresti seotud soorollide ja pere kontseptsiooni muutumisega tänapäeva Jaapanis. Oma uurimistööde raames on Allison põhjalikult käsitlenud ka surma ja suremise tõlgenduste muutumist Jaapani ühiskonnas, pöörates ühtlasi üksikasjalikku tähelepanu matuste kui ülemineku (ing. k. *rites of passage*) rituaalide kontseptsiooni muutumist kommertslikeks fenomenideks. Matuste

korraldamise eest vastutavad erinevad firmad, mille raames pakutakse klientidele erinevaid pakette, millest tingituna on hääbumas traditsioonid, mis kohustad vahetuid lähedasi surnukeha hoolitsemise, ettevalmistamise ja matmisega. Allisoni kogutud informatsioon toob esile selged seosed matusefirmade pakutavate teenust ja urbaniseerunud jaapanlaste vajaduste vahel. 21. sajandil esineb enamasti juhtudel surnu haiglates, see tähendab, et surnukeha ei transpordita enam tagasi koju. Kadaveer pestakse, riietatakse haiglas ning transporditakse sealt matusebüroosse, kus surnukeha valmistatakse ette matuse tseremooniaks. Lisaks iseloomustab Allisoni töid etnograafiliste uurimismeetodite kasutamine, mis võimaldavad esile tuua erinevatel ühiskondlikel tasandil tegutsevate inimeste isiklikud kogemused ja sisemaailma.

Eelnevalt mainitud autorite kogutud teadmised ja ekspertiisi köidab tervikuks Fabio Rambelli budismi ja šintoismi põhjalike kirjeldustega, uurides publitseeritud teostes religioonide arengut Jaapani muutlikus ja kiiresti arenevas keskkonnas. Käsitledes lisaks mainitud teemadele sügavuti ka esoteerikat, religioonide segunemist ning religiooni mõjusid Jaapanis tehtavale kaasaegsele poliitikale. Kuigi jaapanlased ei kiirusta ennast religioossete organisatsioonidega „ametlikult“ siduma, kuuluvad nt paljud poliitikud ja poliitilised suurkujud erinevatesse budistlikesse sektidesse ja organisatsioonidesse. Rambelli üheks uurimisväljaks on religioonide õpetustes toimunud muutustest tingitud poliitiliste ideoloogiate ümbertõlgenduste kaardistamine ja analüüsimine, tuues välja ideoloogiate muutumisest tingitud potentsiaalsed uued tendentsid jaapanlaste väärtushinnangutes ja ühiskonna arengus.

1.2 Ülevaade töös kasutatavatest tähtsamatest allikatest ja uurimustest

Uurimistöö baasallikateks on Robert J. Smithi, Fabio Rambelli, Ian Readeri ja George J. Tanabe Jr.-i ning Anne Allisoni raamatud, mis käsitlevad põhjalikult surma ja suremise kontseptsiooni Jaapani kultuuriruumis, esivanemate austamise traditsioone, ajalugu ja olemust Jaapanis.

Põhiallikaks saab pidada Robert J. Smithi teost „*Ancestor Worship in Contemporary Japan*“, mis on olnud oluliseks alusallikaks paljude uurijate uurimistöödes, nende hulgas nt Hyunchul Kim, Maurice Bloch, Allison Anne, jt. Smith pakub oma teoses üksikasjalikke ja sügavuti minevaid kirjeldusi esivanemate austamise traditsioonide, olemuste ja mõjutuste kohta Jaapani erinevates piirkondades.

Kuigi Smithi raamat pakub detailset ülevaadet esivanemate austamise rituaalidest ja erinevatest vormidest Jaapanis tervikuna, ei keskendu ta tingimata interaktsiooni vormidele esivanemate ja elavate vahel, vaid pigem loetleb üles ning pakub kirjeldusi erinevatest eksisteerivatest traditsioonidest ja rituaalidest. Teos sisaldab hulganisti algtõdesid surnute austamisele keskenduvate rituaalide kohta. Smithi raamatu mastaapsusest annab aimu selle aegumatus, vaatamata sellele, et tegemist on pea viis kümnendit vana teosega, kasutavad paljud uurijad seda tänaseni algallikana. Teose vanusest tingituna, on siiski oluline küsida, milliseid muutuseid on möödunud viis kümnendit kirjeldatud traditsioonides ja rituaalides kaasa toonud?

Fabio Rambelli teos „*Spirits and Animism in Contemporary Japan*“ koondab olulisemad artiklid hingede kontseptsiooni ja animismi teemal, pakkudes ülevaadet animismi väljendusvormidest tänapäeva Jaapanis, mh erinevates rituaalides, tõekspidamistes. Rambelli teos aitab paremini mõista surnute hingede ja elavate integreeritust Jaapani ühiskonnas, kirjeldades ühtlasi jaapanlaste metafüüsilise maailma taju.

Ian Readeri ja George J. Tanabe Jr. raamat „*Practically Religious. Worldly Benefits and the Common Religion of Japan*“ käsitleb Jaapani religioossete rituaalide praktilist poolt, täpsemalt esitletakse raamatus põhjuseid, miks erinevaid rituaale läbi viiakse ning millisest materiaalsest kasust rituaali läbiviijad loodavad osaks saada. Raamatu fookuses on suuresti siinpoolses maailmas materiaalsest kasust osaks saamine. Sellest tingituna külastatakse nt templeid ja pühamuid eesmärgiga palvetada jumaluse või bodhisattva poole, lootuses saada osaks õnnistusest, mis vastavalt pühamule või templile soodustab nt äri tegevust, tervist, isiklikku õnne, akadeemilist edukust jms. Tegemist on kaasahaarava ja kirjelduste rohke lugemisega, mis annab huvilise detailse ja põhjaliku ülevaate Jaapanis läbi viidavatest rituaalidest, nende eesmärkidest ja jaapanlaste ootustest ja lootustest, pakkudes seeläbi lugejale võimalust piiluda jaapanlaste rituaalide rohkesse maailma.

Viimaseks tähtsamaks allikaks on Anne Allisoni raamat „*Being Dead Otherwise*“. Allisoni teose peamine rõhk on surmal, leinal ja matusetalitustel kaasaegses Jaapanis, proovides läbi nende aspektide heita rohkem valgust sellele, kuidas elu ja surma kontseptsioon mõjutab kaasaegsete jaapanlaste mõttemaailma ning nende religioosset käitumist 21. sajandil. Üheks paljudest raamatus käsitletavatest teemadest on matusteka surma kommertsialiseerimine, mille kaasnähtus on surma kontseptsiooni muutumine. Leina ja surmaga toimetulemiseks pakutakse palju alternatiivseid

võimalusi, nende hulgas ka virtuaalsed kodualtarid, mis annab leinajale mobiilsuse, võimaldades kodualtarit „külastada“ mobiiltelefoni ja mobiilandmeside abil. Üheks mõjukamaks peatükiks raamatus on alternatiivsete matusetalitluste teemal, esitledes lugejale kaasaegses Jaapani ühiskonnas esinevaid alternatiivseid võimalusi matuste läbiviimiseks ja surnud lähedaste (ka esivanemate) austamiseks ning meenutamiseks. Allisoni raamat võimaldab lugejal sukelduda sügavale 21. sajandi Jaapani matusetalituste ja surma kontseptsiooni teemadel, pakkudes lugejale hulganisti informatiivset ja uudset teavet. Saadaval olevatest inglisekeelsetest allikatest on Anne Allisoni raamatu „*Being Dead Otherwise*“ näol tegemist ühe infoküllaseima ja värskseima, 21. sajandi Jaapanis leviva surma kontseptsiooni muutumist ja suremist käsitleva raamatuga.

2. Uurimismetoodika

2.1 Uurimismetoodika põhjendus

Käesolev magistritöö on etnograafiline uurimus, mis võimaldab avastada „võõrast“ kultuuri isikliku kogemuse kaudu. Uurimistöö eesmärgiks on kirjeldada kultuuri või kogukonda igapäevases kontekstis ning pakkuda võimalikke selgitusi kirjeldatava kultuurifenomeni või kogukonna olemuse kohta (Hammersley & Atkinson, 2019, lk 3-4). Etnograafilise kirjelduse kasutamine uurimistöö koostamise meetodina võimaldab koguda suurel hulgal mitmekesiseid, sh visualiseerivaid andmeid uuritava fenomeni kohta ning luua põhjaliku taustaraamistiku andes tervikliku ülevaate uuritavast nähtusest. Selle põhjal saab kaardistada ja kirjeldada uuritavat *kultuurilis-religioosset* fenomeni. Lisaks annab valitud meetod uurijale paindlikud vahendid (Hammersley & Atkinson, 2019, lk 4-5) kõnealuse fenomeni uurimiseks, võimaldades uurimistöö koostamise jooksul vahendeid vastavalt vajadusele muuta. Uurimistöö koostamisel lähtun etnograafilise kirjelduse naturalismi põhimõttest, mille kohaselt tuleb uuritavat nähtust uurida selle loomulikult avaldumise keskkonnas. Mitteametlike intervjuud võimaldavad jaapanlasi paremini mõista keskkonna, milles saadakse enda narratiive ja tõekspidamisi põhjalikumalt väljendada (Hammersley & Atkinson, 2019, lk 7).

Uurimistöö aluseks on osalusvaatlus, vaatluspäevik (reisipäevik) ning teemakohased raamatud, artiklid ja dissertatsioonid, mida kasutatakse konteksti ja taustaraamistiku loomiseks. Eesmärgiks on koguda võimalik suures mahus infot erinevatest allikatest, v.a intervjuudest. Kuna informantidega vastastikku usaldussuhte ülesehitamiseks ei ole antud töö raames aega, on suur oht, et vaja minevat informatsiooni ei saa intervjuudega informantide käest kätte või informantide poolt pakutav informatsioon jääb liiga pinnapealseks. Andmed kogutakse vahemikus 16.03.2024 kuni 12.03.2025 Jaapanis, mille raames osaletakse o-bon festivalil, kodualtari rituaalide läbi viimisel ja surnuaia külastamisel. Kuna mul puuduvad vajalikud jaapanikeele teadmised keeruliste vestluste mõistmiseks, kasutan nt festivalil osalejatega ja informandiga suhtlemiseks tõlgi abi. Tõlk on teadlik töö eesmärkidest, andmete kogumise meetodist ja töö olemusest. Tõlgi osalus on

vabatahtlik, see tähendab seda, et tõlk võib igal hetkel koostööst keelduda. Tõlk soovis jääda anonüümseks.

2.2 Valitud metoodika tugevused ja nõrkused

Tegemist on andmekogumise meetodiga, mis annab uurijale suurel hulgal mitmekülgseid tööriistu vajalike andmete kogumiseks; nt intervjuud kohalikega, kes puutuvad uuritava fenomeniga pidevalt kokku, video- ja fotomaterjalid, osalusvaatluse päevik, reispäevik ja helisalvestised. Üheks suurimaks eeliseks osalusvaatluse kui andmete kogumise meetodi juures on naturalismi printsiip, mis sätestab, et uuritavat fenomeni tuleb vaadelda ja uurida selle loomulikult avaldumise keskkonnas. Ühtlasi võimaldab osalusvaatlus mul viibida kohalikus keskkonnas, aidates seeläbi paremini tajuda ja mõista kohalikke traditsioone, harjumusi, väljakujunenud narratiive, sotsiaalseid norme ning väljavaateid elule ja surmale. Igapäevane kokkupuude kohalikega võimaldab mul osaks erinevatest elu aspektidest, aidates paremini mõista uuritava fenomeni olemust ja tähtsust kohalikus kultuuriruumis.

Uuritavasse keskkonda ajutine integreerumine aitab koguda mitmekesiseid teadmiseid Jaapani (täpsemalt Tokyo) kultuuri, sotsiaalsete stigmade ja dünaamika, suhete ja käitumisharjumuste kohta. Pikaajalisem kokkupuude uuritava fenomeni loomulikult avaldumise keskkonnaga soodustab nähtuse kaardistamist ja kontekstualiseeritud tõlgendamist, seostades nähtu ja kogetu, varasemalt teadaoleva informatsiooniga.

Osalusvaatluse tugevuste ja nõrkuste mainimine võimaldab teema edasistel uurijatel täpsemate ja detailsemate tulemuste saamiseks vajadusel meetodit muuta. Üheks suureks murekohaks valitud andmekogumise meetodi juures on uurija juuresolekust tingitud potentsiaalsed mõjutused, mis võivad häirida uuritava fenomeni naturaalselt esinemist. See hõlmab kohalike rituaalide läbi viimist selleks mitte ettenähtud ajal, eesmärgiga demonstreerida rituaali uurijale, seejuures potentsiaalselt rikkudes rituaali unikaalsust ja tähendust (Hammersley & Atkinson, 2019, lk 11). See pakuks rohkesti informatsiooni, kuid eiraks meetodi rõhutatud naturalismi printsiipi. Teiseks probleemseks aspektiks on kogutud informatsiooni tõlgendamine uurija poolt. Küsimus on eelkõige selles, kuidas võõrast kultuuriruumist pärit uurija läbiviidavaid

rituaale ja nende olemust mõistab ning kuidas nähtut tõlgendatakse. Sinna juurde veel küsimus, kas uurijal on piisaval hulgal vajalikke taustteadmiseid ja kultuuritaju, et hoomata vaadeldavate rituaalide metafüüsilist sügavust ja tähendust (Hammersley & Atkinson, 2019, lk 19).

Objektiivsuse kadumine võib sageli olla tingitud uurija ja uuritava emotsionaalsest seotusest, millest tingituna võivad uurijal olla välja kujunenud eelarvamused, kindlad hinnangud või seisukohad, mis pärsivad objektiivse ülevaate andmist. Uurija kogenematusel või suurest huvist käsitletava teema vastu võib tekkida situatsioon, kus osalusvaatluses keskendutakse ainult isiklikku huvi pakkuvatele aspektidele või tegevustele, pööramata tähelepanu muudele elementidele ja detailidele, mis uurija hinnangul on „ebaolulised“, kuid võivad hiljem osutada põhielementideks (Hammersley & Atkinson, 2019, lk 12-13, 18). Rituaalide „põhielemente“ otsiv uurija võib vaatlust teostades eelnevate uurijate läbi viidud uurimustele ja nendes leiduvatele teadmistele tuginedes ära tunda varasemate uurijate poolt mainitud detaile ja rituaali elemente, kuid võib sellest hoolimata olla kohalike jaoks „võõras“, kelle kõiki detaile ja peeneid rituaalikäike ei näidata. Iga inimene on erinev ka ühte ja sama tegevust läbi viies võib tähelepanelik vaatleja märgata väikeseid erinevuseid. Märgatud erinevus või kõrvale kalle rituaalses käitumises, ei pruugi liigituda ajas toimuvate muutuste alla, vaid võib olla tingitud indiviidi eripärast, seega on uurijal vaja olla teadlik sellest ohust ning vältida tahtliku tõlgendamist (Hammersley & Atkinson, 2019, lk 12).

Etnograafilist kirjeldust uurimismeetodina kasutav uurija peab olema esmalt uuritava fenomeni, kogutud ja kogutava informatsiooni osa, teisalt enda poolsete järelduse ja võimalike interpretatsioonide osas äärmiselt kriitiline (Hammersley & Atkinson, 2019, lk 35). Interpretatsioonide ja analüüsi juures on uurijal oluline vältida liigset üldistamist. Kuna uurimismeetod keskendub tihti väiksemahulisele uurimisgrupile, võimaldades koguda detailset infot uuritava grupi kohta, ei pruugi kogutud info võimaldada põhjanevamate üldistuste tegemist (Hammersley & Atkinson, 2019, lk 35, 47).

2.3 Osalusvaatluse läbiviimine

Osalusvaatlused viidi läbi Tokyos ja selle ümbruses. Tokyo piirkond on suur, 2194 km² ja jaguneb mitmeks väiksemaks haldusüksuseks, millest tingituna on oluline detailsemalt välja tuua piirkonnad, kus vaatlused toimusid (Tokyo Metropolitan, 2025). Esmalt o-bon, mille osalusvaatlus teostati 16.08. 2024 Ochiai Nagasaki-s, Toshima haldusüksuses, Tokyo prefektuuri; teisalt ENDEX24, mis toimus vahemikus 28.-29.08.2024, osaletud 29.08. 2024. ENDEX-i toimumispaigaks oli Tokyo Big Sight, mis asub Toyosu. Surnuaia külastuse ja kodualtaril läbi viidavate rituaalide jälgimine toimus Tokyo külje all Chibas, Funabashi-s. Tokyo puhul on tegemist metropoliga, milles mitmekesised Jaapani kohalikud traditsioonid hakkavad sulanduma esmalt omavahel, seejärel teistest kultuuriruumidest pärit traditsioonide ja rituaalidega, mille on endaga kaasa toonud välismaalased.

Tokyos elab üle 14 miljoni inimese, nende hulgas jaapanlasi erinevatest piirkondades ja erinevates maailmapaikadest välismaalaseid. Tokyo mitmekülgne rahvastik ja kultuur muudavad selle metropolise ideaalseks kultuuride sulatuspotiks, pannes proovile traditsionaalseid väärtushinnanguid ja praktikaid ning rikastades kohalikku kultuuri välismaiste kultuurikandjate abil. Kiire elutempo, suur konkurents ja hea elatustase ning kitsad elamistingimused loovad keskkonnas, mis võimaldab uurida traditsionaalsete praktikate ja tõekspidamiste jätkusuutlikust ning edasikandumist ultramodernses ühiskonnas. Tokyos kohtuvad traditsiooniline ja moderne, luues kompromissidel tugineva sümbioosi.

Keskkonnas, kus eramaja omamine on jõukate kodanike privileeg, elab enamus elanikkonnast piiratud ruumalaga korterites, jättes vähe ruumi traditsiooniliste elementide (nt kodualtarid) integreerimiseks elamispinnale. Majapidamise jätkusuutlikus ei sõltu otseselt kogukonna kollektiivsest panusest (möönduseks on nt naabruskonnas elavate inimestega heade suhete hoidmine ja vastastikune abistamine), vaid individuaalsest ja majapidamise moodustavate liikmete pingutusest. Erinevalt külakeskkonnast, kus majapidamiste ellujäämine sõltub kogukonna terviklikust koostööst ja usaldussuhetest. Festivalide kollektiivne tähistamine ja nende raames ühiselt läbiviidavad rituaalid aitavad kogukonnaliikmeid üksteisele lähemale tuua ja ühendada. Matuste korraldamine maapiirkonnas ei ole iga majapidamise personaalne ettevõtmine, sellest saavad osa enamasti kõik kogukonnaliikmed, andes omapoolse panuse matuse korrektseks läbiviimiseks, sh surnu ära saatmiseks.

Osalusvaatlusele eelnevalt koostasid pidepunktide sätestamiseks vaatluskava, mis aitab selekteerida kogutud andmeid. Vaatluskavasse kuulub viis kategooriat: 1. osalejad- nende vanus, riietus, käitumismaneer ehk mida osalejad teevad, ja emotsioon, võimaldades lähemalt uurida, kas surnutega suhtlemise rituaalides mängib rolli osalejate riietus (nt kimono kandmine, mis veel viis kümnendit tagasi oli väga levinud, kuid tänapäeval kantakse ainult kindlatel tähtpäevadel), ühtlasi kaardistada põgusalt osalevaid vanuserühmasid; 2. sümbolid- milliseid sümboleid kasutatakse festivalide ja rituaalide läbi viimisel, kodualtarite kaunistamisel, ühtlasi jälgida, mida surnutele ohvriandidena pakutakse ning milliseid vahendeid rituaalide läbi viimiseks kasutatakse; 3. üldine õhkkond- jälgin osalejate meeleolu ja käitumist, saades nii paremini aimu valitsevast emotsioonist; 4. osalejate vahelised vestlused- mida osalejad räägivad? Eesmärgiks on teada saada välja selgitada vestluste teemad, kas osalejad räägivad esivanematest ja lahkunud lähedastest või muust, nt igapäeva elust, päevakajalistest uudistest vms; 5. asukoht ja ümbrus, mis hõlmab festivali toimumiskoha kirjeldust, pakkudes kirjeldusi ka dekoratsioonidest, mida vaadeldava rituaalse tegevuse jaoks kasutatud.

Kogusin andmeid nelja osalusvaatluse raames. Nendeks olid o-boni festival, ENDEX24, kodualtari ja surnuaia külastamine. O-bon ja ENDEX24 on avalikud sündmused, osalemine on anonüümne ja kirjeldused ei võimalda osalejatel end ära tunda. Kodualtari ja surnuaia külastamiseks sain kutse informandilt, kõikidele osalejatele oli tagatud anonüümsus.

Suuline nõusolek oli osalusvaatluste eelduseks. See saadi asjaosalistelt vestluste käigus, mille raames lisaks vajalikule nõusolekule tutvustati osalistele uurimistöö eesmärke, meetodit ja potentsiaalset lugejaskonda. Mainitud arutlus toimus nädal aega enne vaatluste teostamist. Ühtlasi on olemas suuline nõusolek kogutud foto- ja videomaterjali kasutamiseks- see kehtib üksikasjalikult foto- ja videofailide kohta, millel on kujutatud informandi isiklik kodualtar või lahkunud lähedase hauaplats. Nõusolek foto- ja videomaterjali kasutamiseks saadi samuti vestluse käigus, mille raames tutvustati informantidele uurimistöö eesmärke, meetodit ja võimalikku lugejaskonda. Informantidel oli võimalus oma osalemisest taganeda. Vaatlejana ei mõjutanud osalejate arvamusi ja sündmuste kulgu.

Informantide konfidentsiaalsus tagatakse uurimistöös asendades nende tegelikud nimed pseudonüümidega. Need on tekstis tähistatud sulgudes märkega „nimi muudetud“, mis viitab, et tegemist ei ole informandi reaalse nimega.

2.4 Töö koostamisel tekkinud piirangud

Antud uurimistöö andmed koguti osalusvaatlusega, mille läbi viimiseks viibis autor 1 aasta Jaapanis. See soodustas kohaliku kultuuri, inimeste ja tavade paremat mõistmist ning andis võimaluse uuritavat nähtust selle esinemise keskkonnas vahetult uurida.

Töö koostamisel sh osalusvaatluse meetodil andmekogumine tõi esile piirangud, millega töö koostaja oli andmete kogumise eel arvestanud, kuid mida on siiski vajalik adresseerida järgnevateks uurimistöödeks, mis soodustaksid veelgi põhjalikumat surnutega suhtlemise fenomeni kaardistamist ja analüüsi.

Esmalt aeg. 12 kuu pikkuse vaatluseperioodi raames on võimalik koguda uut ja põhjalikku informatsiooni, mis aitab uurida ja mõista surnutega suhtlemise fenomeni Jaapanis individuaalsel tasandil, kaardistades nähtust ennast ja sellega toimuvaid muutuseid, mis on sageli tingitud muutustest ühiskondlike interpretatsioonide, tõekspidamiste ja traditsioonide muutumisest. Paraku on tegemist ajaliselimiidiga, mis piirab andmete kogumise mahtu ja varieeruvust. Käesoleva töö autori hinnangul võiks vaatlusperiood võimalusel kesta vähemalt 2-4 aastat, mille käigus on võimalik luua suurem informantide võrgustik, mis omakorda võimaldab koguda mitmekesisemat informatsiooni. Erinevate taustadega informantide rituaalsete tegevuste uurimine ja vaatlemine võimaldab teha põhjapanevamaid järeldusi, sh kogutud informatsiooni peenemalt süstematiseerida. Ühtlasi on Jaapanile iseloomulikust kultuuriruumist ja ühiskondlikest stigmadest tingituna informantide võrgustiku loomine ajakulukas ning ajakulukam kui antud töö autor esialgselt arvas. Esivanematega ja surnutega „suhtlemine“ on emotsionaalselt ja sotsiaalselt intiimne tegevus, asudes suhtlustasandi privaatses piirkonnas suurendades usaldussuhte loomiseks vajalikku ajakulu.

Võõrast kultuuriruumist uurijaga usaldussuhte loomiseks kulub aega olenemata informandi päritolust. Sellest tingituna on oluline küsida, kas 12 kuud on piisavalt pikk aeg, võimaldamaks luua vastastikust usaldussuhet, mis võimaldaks uuritava nähtuse praktiseerijal turvaliselt jagada andmeid, lubades ühtlasi uurijal teostada osalusvaatlus uuritava koduses keskkonnas. Antud töö koostamiseks oli 12 kuud piisav aeg sellise suhtluse loomiseks, kuid informantide võrgustiku mastaap jäi ajalise piirangu tõttu siiski väikseks.

Informantide otsimine ja nendega kontakti loomine toimus peamiselt inglise keeles. Kohaliku tõlgi abiga õnnestus eriti osalusvaatluseid teostades pääseda ligi informatsioonile, mis töö autori kõrge jaapani keeleoskuse puudumisest tingituna oleks jäänud kättesaamatuks. Ühtlasi pärssis keelebarjäär efektiivsemat juurdepääsu jaapanikeelsetele allikatele (mõningaid kirjalikke allikataid oli võimalik tõlgil abiga uurida), mille kasutamine oleks suurendanud uurimistöö relevantsust. Kuigi tõlk võimaldas mugavalt informantidega suhelda, pakkus oma juuresolekuga teatavat kindlustunnet ka informantidele, on siiski oluline olla teadlik tõlkes kaduma läinud potentsiaalselt informatsioonist. Tõlk võimaldab küll uurijal saada rituaalide ja praktikate selgitusi ning vastuseid küsimustele, kuid võib pärssida detailsust.

Erineva kultuuritaustaga uurija juures olek võib häirida uuritava nähtuse tavapärast esinemist (nt uurijale demonstreeritakse rituaali selleks mitte ettenähtud ajal). Uurija erinev kultuuriline taust võib põhjustada kohaliku kultuurilis-religioosse nähtuse mittetäielikku mõistmist ja interpreteerimist, sh. omistamata nähtusele tähendusi, mis on sellele omased nähtuse esinemise keskkonnas.

2.5 Tööstruktuuri ja peatükkide tutvustus

Magistritöö on jaotatud viieks peatükiks, mis omakorda jagunevad vastavateks alapeatükkideks. Esimese peatükis põhjendatakse teemavalikut, tutvustatakse probleemi senist uuritust ja tähtsamaid autoreid. Teises peatükis püstitatakse uurimistöö eesmärgid, tutvustatakse ja põhjendatakse eesmärkide täitmiseks valitud meetodit. Kolmas peatükk annab teoreetilise ülevaate uuritavast teemast ning juhatab sisse neljanda peatüki, mis käsitleb konkreetsemalt uuritavat nähtust. Viies peatükk kirjeldab elavate ja surnute vahelist suhtlust tuginedes vaatlustulemuste analüüsile. Seejärel kokkuvõte, kasutatud allikad ja kirjandus, lisad, võõrkeelne resümee, annotatsioon ning lihtlitsents töö avaldamiseks.

3. Surnukultus Jaapani ajaloos

3.1 Elavate ja surnute vaheline interaktsioon muinas- ja keskajal.

Yayoi perioodil (300. e.k.r – 300. p.k.r) kujunevad välja struktureeritud surnutalitluse rituaalid mõjutatuna fikseeritud elukohast ja põllumajanduse hüppelisest kasvust. Seda perioodi iseloomustab põlluharimispraktikate kasutusele võtt ja riisi kasvatamine. Riisikasvatus võimaldas korilastel jääda paikseks, sõltudes üha vähem korilusega kogutavast ebastabiilsest saagikusest (Mason & Caiger, 1997, lk 19-20, 22). Püsiv elupaik ja põllumajandus suurendasid kogukondi, muutes vajalikuks struktureerituma elukorralduse, hakkavad välja kujunema ühiskonna klassid. Ühtlasi muutus riis oluliseks elemendiks välja kujunenud religioossetes riitustes ja surnute hauapanustes. Ligikaudu 3. saj. p.K.r loodi tänapäevase Jaapani eelkäija, Yamato kuningriik (3. saj. p.K.r. - 6. saj. p.K.r.) (Mason & Caiger, 1997, lk 19-24). Yayoi ajastu alguses kerkib esile uus matusetüüp, milleks on urni matused. Surnukeha paigutati savist urni, mis seejärel koos hauapanustega maeti (Christian, Kuramochi, Mayke, & Tarasov, 2020). Seejuures ei ole olemasolevate allikate põhjal veel võimalik öelda, kas ja millisel määral toimus haua külastamine. Väljakujunemisprotsessi olevate religioossete riituste, sh matusetalituste raames on väga võimalik, et toimus Jōmōni perioodiga võrreldes mitmekesisem interaktsioon surnutega, peamiselt interaktsiooniks ettemääratud kuu- ja tähtpäevadel. Näiteks o-bon, mille puhul on küll tegemist budistliku pühaga, kuid mitmed jaapani folkloristid ja religiooniuurijad leiavad, et enne massilist budismi levimist Jaapanisse eksisteeris kohalik püha, mis sarnanes mitmetes aspektides o-boniga ehk püha, mis oli mõeldud elavate ja surnute vaheliseks interaktsiooniks (Hori I. , 1974, lk 37).

Viimaseks märkimisväärseks muinasaja perioodiks on Kofun (300. p.K.r – 538. p.K.r). Kofuni perioodi on nime saanud lukuaugu kujuliste hauaküngaste *kofun* 古墳 järgi, kuhu maeti kogukonna mõjuvõimsad ja jõukad isikud. Need hauaküngad olid sageli ümbritsetud savist vormitud sammastega- *haniwa*, mis tähistasid pühitsetud ala ning mis Kofuni perioodi keskpaigaks omandasid nt inimese või mõne looma kuju (Mason & Caiger, 1997, lk 28-31). Ishino Hironobu 1992. aasta artikkel „*Rites and*

Rituals of the Kofun Period“ käsitleb põhjalikult lukuaugukujuliste hauaküngaste olemust ja otstarvet, rõhutades, et esialgu olid *kofun*-id kasutusel religioossetel otstarvetel. Ühtlasi sümboliseerib nende struktuuride esile kerkimine muutuseid kasutusel olnud rituaalides ja religioossetes tõekspidamistes (Ishino, 1992, lk 3). Hauaküngaste lähedusest on leitud suurel hulgal savist nukke, mis meenutavad loomi ja inimesi, uhmri ja nui komplekte ning helmeid, mida uurijatel hinnangul kasutati peamiselt religioossete rituaalide läbi viimiseks, nende hulka võisid kuulda surnutele või esivanematele pühendatud religioossed praktikad. Suurimaks leiukohaks Oisehara, Saitama prefektuuris (Ishino, 1992, lk 9-12).

3.1.1 Keskajal toimunud muutused esivanemate kultuses ja interaktsioonis surnutega

Varajase keskaja algust ehk Asuka perioodi (538-710), iseloomustavad muutused ühiskondlikes ja religioossetes struktuurides. Olulisimaks antud kontekstis on Mandri-Hiinasse saadetud õpetlaste ja kaupmeeste kaudu Buddha õpetuse ja Konfutsianistlike põhimõtete transportimine Jaapanisse, mis panevad aluse hilisematel ajalooperioodidel välja kujunenud rituaalidele ja mõttemaailmale (Mason & Caiger, 1997, lk 40-42). Esmalt suhtuti budismi eksootilise õpetusena, millele oli ligipääs ainult aristokraatidel ja aadlisuguvõsadel. Varajasel keskajal esinevad üksikud põletusmatused, valdav enamus aristokraate, aadlike ja ka budismiga kokku puutunud lihtrahvas eelistab surnuid matta varasemalt eksisteerinud praktikate. Tekkinud tuhk ja alles jäänud luud maetakse märgistamata põletusmatuse asukoha lähedale (Satō, 2018). Hiinast kaupmeeste ja õpetlaste toodud Konfutsianismi aluseks on isa-poja suhe, mis kasutatakse ka ühiskonna korraldusse, isa-poja suhe on aluseks alama ja aadliku, aadliku ja keisri suhteks, luues harmooniliselt töötava riigiaparatuuri (Hsu, 1971, lk 7). Isa pakub pojale eluks vajalikud ressursid, sh kasvatus ja õpetus, peavari, toit, riided, tagades pojale helge tuleviku. Isa panuse tasub poeg austuse, alluvuse, majandusliku toetamise ja tööressursina aitamisega, korrektse leinamisprotsessiga, sh vajalike surmajärgsete rituaalidega (Hsu, 1971, lk 2). See on üheks oluliseks sambaks esivanemate austamise traditsioonis, kohustades inimesi kandma hoolt mitte ainult elava lähedase, vaid ka surnud lähedase eest, vastutades seejuures korrektsete matuste korraldamise ja surnu jaoks vajalike rituaalide läbi viimise eest.

3.1.2 Elavatele kannatusi põhjustavad surnud – onryō

„Inimese sündimise hetkel moodustub esmalt po ehk materiaalne hing. Po moodustumise järel, ühineb materiaalse kehaga yang energia hun, mis on olemuselt eeterlik hing. Kui inimene hoolitseb keha eest ja toidab seda, suureneb keha elujõud ning po ja hun, saavutades lõpuks teadmised ja tarkused, mis on võrdsed jumalatega. Sellepärast võib surma järgselt juhtuda nii, et lahkunu po ja hun võivad kinnituda teistele inimestele ja kehadele ning neid pahaendeliselt ära needa“; „Zuo Zhuan“; Zichan (Kobayashi, 2024, lk 13).

Kättemaksuhimulistel hingedel ehk *onryō*-del on esivanemate kultuse kujunemises oluline roll. *Onryō* olemuse ja neid kummardavate kultuste olemuse on lakooniliselt, kuid tabavalt kokku võtnud Kobayashi Norihiko artiklis „*Spirits of the Dead and Curses/Disasters in Ancient Japan: The Background Leading to the Jōgan Goryōe*“. Jaapanlaste seas hakkas hirm kättemaksuhimuliste hingede ees levima 8. sajandil, täpsemalt Heiani perioodil (794-1185) (Kobayashi, 2024, lk 4). Levinuimaks näiteks on Sugawara no Michizane, kes oli keisriõukonnas lugupeetud õpetlane, poeet ja kõrge ametnik, kuid poliitilise konkurentsi ja šantaaži tõttu ebaõiglaselt pagendusse saadeti (Kobayashi, 2024, lk 4-5). Pagenduses Sugawara no Michizane suri, olles täidetud ebaõiglasest kohtlemisest tekitatud kättemaksuga. Peale tema surma suri mitu keiser Daigo poeg ja hulk keisriõukonda kuulunud šantaaži korraldajaid, lisaks sellele vallandus katkupuhang ja põud. Keisripaleed tabasid piksenooled. See kõik arvati olevat Michizane kättemaksuhimulise hinge needus, millest vabanemiseks anti Sugawara no Michizanele postuumselt tagasi kõik tiitlid, tema auks püstitati temple ja viidi läbi hulganisti rituaale rahustamaks ning puhastamaks hinge kättemaksuhimust. See toimis. Elu õukonnas ja vanas pealinnas normaliseerus (Hori, 1975, lk 115). Tänapäeval on Sugawara no Michizane õpetlaste ja õpilaste jumalus, kelle poole pöördutakse enne suuri eksameid. Õpilased külastavad talle pühendatud templeid, paluvad akadeemilist õnne, jätavad oma palved puutahvlile (*ema*) kirjutatud kujul templi vahetuslähedusse, selleks ettenähtud tahvlile ning sageli seotavad enne lahkumist talismani (*omamori*).

Kobayashi Norihiko mõistab *onryō* all surnute hingi, mis olid suremise hetkel täidetud viha või pahameelega, tihti tingituna poliitilistest alla käikudest või

ebaõiglaselt saabunud surmast ning esmalt seostatud aadelkonda kuuluvate isikutega (Kobayashi, 2024, lk 3). Mainitud nähtuse taustal on arusaam, et surmast 49 päeva möödumise eel on lahkunu hing või vaim kinni elavate ja surnute maailma vahelises vahealas *konoyo*. Sellel vahealal eksisteerides võivad elavad surnute hingi näha nt vaimude, kummituste, poltergeistide või virvatule kujul. Iwasaka kohaselt oli jaapanlaste seas levinud arusaam, et vahetult peale surma ei lähe surnu hing kodust eriti kaugele, vaid rändab kodukandis ringi, proovides leida võimalusi, kuidas lõpetamata või pooleli jäänud tegevused lõpetada (Iwasaka & Toelken, 1994, lk 24). Hinge kodu lähedal viivlemise põhjuseks võib olla nt surma eel kohustuste täitmata jätmine, kättemaksu ihkamine, elava vastu suunatud armukadedus või viha. Arvati, et kui surnu hingel on põhjust siin ilmas ringi rändamiseks on teda võimalik nõ „tagasi koju“ kutsuda, hüüdes värskelt surnu nime maja aknast, rõdult või katuselt (Iwasaka & Toelken, 1994, lk 15). Heiani aegsete jaapanlaste hulgas olid need kurjakuulutatavad entiteedid kardetud, sest lisaks hädadele (looduskatastroofid, sh ikaldus, põud, haiguspuhangud) ja needustele, mida *onryō-d* põhjustasid, oli alati oht, et surnu, keda ellujäänud lähedased (olenemata seisusest) kombete kohaselt ei austanud ja mälestanud või kelle hauda rüvetati, vihastab ning muutub kättemaksuhimuliseks vaimuks (Kobayashi, 2024, lk 2-3). Nende kurjade vaimude viha oli elavatel võimalik leevendada, nt läbi erinevate tseremooniate, hõlmates ka erinevaid pidustusi, mida reeglina tähistati iga aasta suvel ja sügisel. Surnute hingede rahustamiseks pühendatud pidustuste raames korraldati nt budistlike suutrate lugemist ja palvetamist, erinevaid võistluseid, sh *sumo* ja vibulaskmine (Kobayashi, 2024, lk 5) ning laulu ja tantsu. Tundub, et kujunenud seisukoha juureks oli arusaam, et hingel on võimalik ajutiselt vihast vabaneda, kui seda hoitakse meelelahutusega tegevuses.

Kobayashi artikkel põhineb väljavõtetel erinevatest ajalooallikatest muuhulgas *Nihon Shoki*, *Shoku Nihongi*, *Nihon kiryaku*, *Ruiji kokushi* jm. Läbivalt on tähelepanu pööratud surnute hingede austamisega paralleelselt eksisteerinud nn „väärõpetused“, mida levitasid sageli isehakanud šamaanid ja väidetavalt *kami* või surnuhinge meelevaldas olevad isikud, kellel oli muuhulgas oskus kokku koguda suurel hulgal kuulajaid ning panna nad väärõpetust praktiseerima. Isehakanud šamaan tähendab antud kontekstis isikuid, kelle praktikad ei olnud erinevate religioossete „ministeeriumite“ poolt heaks kiidetud ning seadsid kahtluse alla keisri õiglusjärgluse (Kobayashi, 2024, lk 12-15).

3.1.3 Kamid ja goryō-shin

Šintoismi 神道 ehk *jumala tee*, tuumaks on võitlus puhtus ja *ebapuhtuse* vahel (*jpn.k. harae*, 祓え), looduse mõtestamine paigana, kus elutsevad pühad entiteedid *kamid*, kes võimelised inimesi vahetult mõjutama (Ono, 2004, lk 24-25) (Faure & Castiglioni, 2022, lk 10). Mainitud ebapuhtust seostati eelkõige surnukeha ja surmaga, aga ka menstruaalvere, haavadega ja inimesi vaevavate pahedega, nt alkoholismiga. Bernard R. Faure ja Andrea Castiglioni on artiklis „*Aspects of Medieval Japanese Religion*“ kirjeldanud keskajal toimunud muutuseid puhtuse ja ebapuhtuse (*harae*) kontseptsioonide mõistmises. Märkides muuhulgas, et puhtus ei tähendanud pelgalt ebapuhtuse puudumist, vaid see tugines suuresti ka jaapanlaste püüetele igapäevases elus hoiduda tegevustest, mis võivad ebapuhtust tekitada ning järgida rangelt pühitsetud alade külastamiseks määratud reegleid (Faure & Castiglioni, 2022, lk 12-13). Keskaeg on Jaapani religiooniloos oluline, kuna märgib budistlike kontseptsioonide ja entiteedi integreerimist kohalikku religiooniloosse, ühtlasi võimaldas see elavatel surnutesse suhtuda suurema kaastunde ja hoolivusega, muutes surnukehad käsitletavamateks ning ohutumateks. Šinto raamistikus oli surnukeha ebapuhtuse allikas, millega kokkupuutumise järgselt oli elavatel vaja igapäevaste toimingute jätkamiseks rituaalselt ebapuhtusest vabaneda. Budistlikus kosmoloogias on surm fenomen, mis on loomulik, seega saab surnukehast justkui eraldiseisev entiteet, mille eest korrektselt hoolt kandes on võimalik mõjutada surnu hinge edasist käekäiku (Faure & Castiglioni, 2022, lk 10).

Šintoismil puudub konkreetne pühakiri. Jaapani kosmoloogia baasiks on teosed *Kojiki* ja *Nihon Shoki*, mis sisaldavad Jaapani loomismüüte; lugusid jumalate ehk *kamide* tekkimisest ja surnute hingede rahustamiseks ja austamiseks kasutatavate rituaalide. *Kojiki* jaguneb kolmeks osaks, millest esimene keskendub Jaapani loomismüüdile, sh jumalate ja jumaluste tekkelugudele (Norinaga, 1997, lk 33, 35, 39). Teise osa fookuses on mütoloogilised kangelased ja keisrid, kelle eksistentsi on sisuliselt võimatu kontrollida, kuulsaimaks näiteks väidetav esimene keiser *Jinmu*. Kolmas osa erineb mõneti eelnenud kahest, kuna on olemuselt valitsenud keisrite register, pakkudes lugejale oletatavat kronoloogilist ülevaadet ajaloolistest keisritest (Norinaga, 1997, lk 41, 42, 45). *Nihon Shoki* (valminud 720. aastal) on sarnaselt

Kojiki-ga olemuselt poolmüütiline Jaapani riigi ajalookroonika, mis algab analoogselt *Kojiki*-ga Jaapani saarte loomisega, kuid pakub märksa detailsema ülevaate jumaluste ja riigi loomisloost, aga ka müütidest ning legendaarsetest tegudest, mida kroonikas esitletud jumalused ja kangelased sooritasid. Sageli on müüdid ning müütiliste tegelaste kangelasteod lätteks, mis löid pinnase rituaalide ja uskumuste välja kujunemiseks.

Kojiki-s ja *Nihon Shoki*-s mainitud kamide näol ei ole tegemist kõikvõimsate taevalike jumalate. *Kamid* on jumalikku essentsi või vooruseid omavad ning sageli kindla piirkonnaga seotud entiteedid. Omnipotentsi puudumine *kami* kontseptsioonis loob pinnase fenomeniks, mis võimaldab korrektselt hoolitsetud esivanema hingel teiseneda majapidamist kaitsvaks kamiks, valvates nii elavaid lähedasi ja majapidamiste, soodustades õnne ja rikkuse „jõudmist“ antud majapidamisse ning tõrjudes eemale pahatahtlikud vaimolendid ja ebaõnne (nt haigused, vaesus, jms). Jaapani kliima ja topograafia soodustavad looduskatastroofide sagedast ja mastaapset esinemist, nende hulka kuuluvad: maavärinad, taifuunid, tsunamid, kuumalained, mh Põhja-Jaapanis tugevad lumesajud (Ministry of Foreign Affairs of Japan, 2025). Looduskatastroofide mõjusfääris asuvas keskkonnas on inimtegevus allutatud looduse tahtele, seega on oluline rahuldada kõikvõimalikke entiteete sh pahatahtlikke (surnute) hingi, kelle pahameel ja ebakorrektne austamine võib neid hädasid põhjustada.

Alates 863. aastast hakkab Jaapani ajalookroonikates drastiliselt sagenema *goryō-shin* ehk surnute hinde austamine potentsiaalselt katastroofe põhjustavate entiteetidenä. Selle aluseks on varasemalt levinud *hito-gami* (inim-jumal) kontseptsioon ning ülekohtu tõttu aadlike ja oluliste ametnike surma kokkulangemine looduskatastroofide, haiguspuhangute või ebatavaliste loodusnähtuste esinemisega (Hori, 1975, lk 111-113). *Goryō-e* (festival rahututele aadlisoost surnutele) käivitavaks sündmuseks võib pidada eelnevalt mainitud Sugiwaraga no Michizane näidet, mis muutis keisri õukonna perspektiivi, koheldes surnute hingi pahatahteliste entiteetidega, kelle vaha katastroofide ja hädade vältimiseks korraldada festivale, pakkuda palveid ja ohvriande (Hori, 1975, lk 116-117) (Hori I. , 1974, lk 36)

Jaapani *kamid* ja interaktsioon elavate ja surnute vahel ühinevad Tokugawa (1603-1868) ja Meiji (1868-1912) perioodidel levinud *Yonaoshi no Kami* fenomenis. Tähenduselt „maailma uuendavate kamide“ kultus kiire ja massiline populariseerumine oli tingitud nende võimetest parandada kogukondade heaolu, seejuures neid kogukondi tervendada ja elavdada. Nende „võimete“ hulka kuulusid nt

ebapopulaarsete maksude kaotamine, riisi ja muude toiduressursside hindade äkiline langetamine ning küla- ja linnatasandil kaupmeeste ning jõukate küla- ja linnaelanike ebaeetilised rahateenimise praktikate lõpetamine, sh ebaeetiliselt omandatud finantsressursside ümberjagamine. Näiliselt valitsuse vastaste hoiakutele vaatamata ei olnud tegemist valitseva haldussüsteemi ja riigikorralduse vastu võitleva liikumisega (Miura, 2020, lk 9-12). Seos kamide ja surnutega suhtlemise vahel ilmneb *Yonaoshi* kamide nn panteoni uurides. Selle moodustasid suuresti päriselt elanud isikud, kes näiteks kõrgete maksude vastu ülestõusu organiseerimise tõttu kohaliku administratiivvalitsuse poolt hukati. Kogukonna heaolu ja käekäiku enda elust tähtsamaks pidanud isikute kangelaslikkuse ja nende justkui jumaliku julguse ning ohverduse mälestamiseks pühitseti sellised isikud *Yonaoshi no Kami*-deks, see oli sageli postuumne tiitel, millega kaasnes kogukonna poolt püsitud tempel.

3.1.4 Klassikaline keskaeg

13.-14. Sajandiks ei olnud haua tähistamine hauakividega, skulptuuride või stuupadega levinud. Kuigi näiteid surnute ja esivanemate austamiseks püstitatud monumentidest leidub hulganisti, oli tegemist hauast eraldi ja eemal eksisteerivate objektidega, mis ei täitnud haua markeerimise ülesannet (Satō, 2018, lk 18). Austamise eesmärgil püstitatud monumente ja stuupasid peetakse oluliseks elavatele ja surnutele; andes elavatele võimaluse siduda surnu austamine hauast, kui võimaliku ebapuhtuse allikast eemal asuva füüsilise objektiga ning luua keskkond, mis võimaldab surnute ja elavate vahelist interaktsiooni. Surnu tuhk või kremeerimise paik asus asulatest kaugemal, sageli ka mägedes. Leinajad naasid tuha matmispaika või surnukeha kremeerimise kohta harva, seda kindlatel ettemääratud perioodidel, peamiselt rituaalide läbiviimise eesmärgil, nt külastati hauda (tuha matmispaika) o-boni ja o-higani ajal (Goodwin, 1989, lk 63-65). Nende rituaalide läbi viimine oli äärmiselt oluline elavatele ja surnutele, elavatel oli ja on kohustus surnute hinged rituaalidega abiga surnute maailma või Paradiisi aidata. Keskaegses Jaapanis ei praktiseeritud olulisel määral lahkunud lähedase haua käimist. Põhjuseks tõekspidamine, mille kohaselt ei ole lahkunud lähedase hing enam „siin maailmas“, seega hauda sängitatud luud ja tuhk ei ole enam ühenduses/seotud hingega. See arusaam lähtub keskaegses Jaapanis domineerinud Puhta Maa budismist, mille raames levinud

ümbersünni/taassünni printsiip, mis sätestas, et surnud inimese hing lunastatakse Buddha poolt ning see taassünnib Puhtal Maal. Surnuaed ei olnud koht, kus lahkunu hing puhkab. Hinged, keda arvati endiselt olevat ühenduses maiste jäänustega, peeti entiteetideks, kes ei saanud Buddha halastuse ja lunastuse osaliseks, seega jäid need vaevatud hinged siia maailma kinni. Haudadel läbiviidavad rituaalid pidid tagama hinge puhastumise ja lahkumise (Rambelli, 2019, lk 22).

3.1.5 Hiline keskaeg

Hilisel keskajal toimus surma ja taassünni mõistmises ning tõlgendamises ontoloogiline pööre. Erinevalt varakeskaegsest lähenemisest arvati Edo perioodist (1603-1867) alates, et hing ei lähe kuhugi kaugemale võõrale maale, mis on elavatele hoomamatu. Uut mõttelaadi iseloomustab arusaam, et peale füüsilise keha surm jääb hing siia maailma, kus jätkab eksisteerimist samas keskkonnas nagu lahkunu järeltulijad. See võib tugineda tõekspidamisel, mille kohaselt eksisteerivad siin- ja teispoolsus paralleelselt, samal tasandil, üksteist häirimata, võimaldades kindlatel perioodidel kui hinged on aktiivsed luua nõ *aknaid*, mis võimaldavad edastada sõnumeid siin-ja teispoolsuse vahel. Haud muutus puutepunktiks, kus elavatel ja surnutel oli võimalik kontakti astuda. Samasugune tähendus omistati ka kodualtaritele (jpn. k. 仏壇- butsudan), mis võimaldasid lähedastel lahkunuga kontakti astuda kodust lahkumata. Lisaks sellele said surnud endale füüsiliselt selles maailmas eksisteeriva paiga, kus nad resideerusid (Rambelli, 2019, lk 22). Lahkunud lähedase hingega suhtlemine, hauapanuste pakkumine ja austamine võimaldavad hingel muutuda esivanemaks, kelle ülesandeks on järeltulijaid kurjade vaimude ja halbade ennete eest kaitsta. Tihti käiakse lahkunud lähedaste haudadel kindlaks määratud aegadel, nt Obon festivali (jpn. k. お盆祭り) ajal, mida tähistatakse suvelõpus, sel aastal vahemikus 13.08-16.08. Haua käiakse lahkunu sünni- ja surma aastapäeval ning pööripäevadel. Pööripäevadel toimuvad haua käimistega käib tihti kaasa ka budistlik teenistus. Toimub justkui metamorfoos, mille tulemusena saab piltlikult öeldes kodukäijast esivanem- entiteet, millel on võimalik (tõekspidamiste kohaselt) elavate lähedaste käekäiku mõjutada.

3.1.6 *Ie* süsteem

Oluliseks surnu austamise traditsioonide aluseks on *ie* (maja, majapidamine) süsteem. See kirjeldab perekonda ja majapidamist kui süstematiseeritud entiteeti, mis koosneb pea- ja lisaharu perekonnast. *Ie* määrab majapidamise siseselt pereliikmete rollid ja kohustused, sh andes pea- ja lisaharu perekonnale rituaalsed esivanemate austamise kohustused ning määratleb suhted peaharu perekondade ja lisaharu perekondade vahel (pea- ja lisaharu pered peavad üksteist toetama) (Reid, 1981, lk 4-5). Kuni Edo perioodi (1603-1868) lõpuni baseerusid *ie* süsteemil aristokraatide, kui ka lihtsate talupoegade perekondade elukorraldused. See oli võimalik, sest jaapanlased olid jagatud reglementeeritud sotsiaalsesse kastisüsteemi (Reid, 1981, lk 5).

Konfutsianistlikud väärtused ja ideed integreeriti jaapanlaste perekondlikukorraldusse *ie* süsteemi. Mõjutades eelnevalt eksisteerinud traditsioonilisi tõekspidamisi ja uskumusi ning elukorraldust. Konfutsianismi sidumine varasemate budistlike ja šintoistlike väärtushinnangute võimaldas luua stabiilse ja harmoonilise ühiskonna, mille juured olid pojalikus vagaduses ja esivanemate kummardamises (Bellah, 1985, lk 69). Konfutsiuse „Analektid“ kogumiku II (5) raamatus esitatud vestluses *Meng Yi Tzu* ja Õpetaja vahel kutsub Õpetaja üles vanematele alati kuuletuma, ka siis kui vanemad on surnud peab kuulekus jätkuma. See väljendub vanemate korrektsetes matmises, rituaalide läbi viimises ja neile pühendatud ohverdustes (Confucius & Lau, 2001, lk 63). Motoori Norinaga (1730-1801) käsitleb esivanemate austamist ja mälestamist kui vastuteenena nende poolt pakutud vanemliku armastuse, kasvatuse, väärtushinnangute ja õpetuste, peavarju, riitete, söögi ja elukogemuste eest (Bellah, 1985, lk 80,81).

3.2 Traditsioonilised, tänapäevased ja alternatiivsed matusetalitused Jaapanis

Suuresti jagunesid veel 20. sajandi keskpaigas ideoloogiad surnukeha ebapuhtusest vabanemise ja surnu tervikuna austamise osas kaheks. Üldlevinud arusaam, milles segunesid budistlikud ja konfutsianistlikud väärtushinnangud ning arusaamad, on surnu keha põletamine suurim ja kõige lugupidamatum kuritegu, mida surnud inimese-eriti surnud bioloogilise vanema keha toime võib panna (Bernstein, 2000).

Konfutsianistliku maailmavaate kohaselt on vanema surnukeha kremeerimine pojaliku vagaduse totaalne vastand, kuna irdub surnukeha austamise printsiipidest. Tegemist oleks sellisel juhul surnukeha hävitamise ja mitte austamisega, kui mitte otsese rüvetamisega. Vähem levinud ja tugevasti budistlik arusaam propageeris põletusmatust, kui surnukehast vabanemise viisi, mis tule abiga puhastab kõik ebapuhtused ning aitab lahkunu hingel jõuda edukalt esivanemate ridadesse (tegemist on pika protsessiga, mis koondab endas suurel hulgal rituaale, mille läbiviimise eest peaksid vastutama mahajääjad). Lisaks sellele võimaldas põletamismatus nt nakkushaiguse tagajärjel surnud inimese jäänused muuta elavatele ohutuks, kaotades ära võimaluse, et nakkus levinud surnukehast elavatele või saastab lohaka matmisprotsessi käigus pinnast (Bernstein, 2000, lk 23).

Tuli võimaldab muuta potentsiaalselt ohtliku ja rikneva surnukeha ohutuks valgeteks luudeks, kuid selle protsessiga käis hilisel uusajal kaasas ebameeldiv lõhn, milles tingituna ei olnud võimalik surnud linnades kremeerida. Surnupõlemise lõhn seostati sageli ebapuhtuse ning haiguste levimisega. Kuni 20. sajandi alguseni toimus surnukehade kremeerimine linnaäärsetel põldudel või mägedes (kaugemal tihedasti asustatud piirkondadest). Kasutusel on modernsed krematooriumid, mis võimaldavad surnukeha tuhastada ligikaudu 1,5-2h-ga, seejuures eritamata ebameeldivat ning kiiret elutempot häirivat lõhna.

Kuigi praeguseks Jaapanis on ca 90% matustest põletusmatus ehk kremeerimine on tegemist hiljutise fenomeniga. Andrew Bernsteini artiklist „*Fire and Earth: Forging of Modern Cremation in Meiji Japan*“ selgub, et kremeerimine muutus jaapanlaste seas eelistatud matmisviisiks alles 1970.ndatel. Lisaks sellele mainib Bernstein, et isegi budistliku templi koguduseliikmed eelistasid 20. sajandi alguseni põletamismatusele surnukeha mulda sängitamist. 1897. aastast pärit matuste statistikast selgub, et kõikidest matustest viidi ligikaudu 30% läbi krematooriumis, mis ühtlasi tähendab seda, et 70% jaapanlastest eelistas valdavenamus surnukeha mulda sängitamist (Bernstein, 2000, lk 3-7). Kremeerimist seostatakse tihedalt budistlike tõekspidamistega ning sellest on saanud *Śākyamuni* surnukeha põletamise tõttu rituaal, mis ühe rituaalina paljudest peaks aitama surnu hingel saavutada Buddha staatuse.

3.2.1 Traditsioonilised matusetalitused

Tokugawa perioodil oli templitel võtmeroll matuste korraldamisel, alates 1688. aastast hakkas valitsev *bakufu* ehk sõjapealike nõukogust formuleeritud valitsus vahet tegema vanadel ja uutel templitel. Antud kontekstis koondab vana templi mõiste enda alla templid, mis olid 1. püstitatud enne 1631. aastat ja 2. templi kogukond koosnes perekondandest, kelle jaoks kogukonna tempel oli võrdväärne perekonna templiga (*ekōdera*) ning sümboliseeris võimalust kanda vooruseid üle esivanematele (Reader & George J. Tanabe, 1998, lk 85). Ühtlasti ei pakkunud perekonna tempel samasuguseid teeneid, sh rituaale inimestele, kes ei kuulunud lokaalse *ekōdera* kogukonda. Lokaalse kogukonna tasandil omas *ekōdera* fenomenina olulist tähendust, sest võimaldas aidata lahkunud lähedaste ja esivanematel hingedel läbi neile pakutavate elavate „vooruste“ efektiivsemalt edeneda teekonnal surnute maailma ja esivanemate riiki- või hoopis budistliku valgustuseni. Vanade templitega paralleelselt eksisteerivad „uued templid“ (*kitōdera*) koondasid 1688. aasta definitsiooni kohaselt enda alla kõik templid, mis olid püstitatud peale 1631. aastat ning iseloomulikuks tunnuseks oli fikseeritud ja lokaliseerunud kogukonna puudumine. *Kitōdera* templid pakkusid teenuseid ja rituaale kõikidele, kes neid otsisid ja vajasid. Kõiki aktsepteerivate templite populaarsuse kiire kasv oli tingitud *miko* ehk nn „templitütarde“, pühameeste (*hijiri*) ja rituaalidele keskenduvate religioossete indiviidide (*gyōnin*) teenuste pakkumise ning vastuvõtmise keelustamisest bakufu poolt (Reader & George J. Tanabe, 1998, lk 85). Eelnevalt mainitud šamaanid, pühad mehed ja rituaalsete teenuste pakkujad (Reader ja Tanabe kasutavad terminit *rituaalist*), aitasid inimestel vabaneda needustest, ravida haiguseid tihti põhjustatud kurjade vaimude kohalolust või viibimisest haige majapidamises, rituaalne kaitse nimetatud kurjade vaimude vastu ja surnute hingede rahuldamine. Viimasega tegelesid peamiselt šamaanid või šamaanitarid, keda kasutati surnute hingede esile manamiseks või välja kutsumiseks ja nendega suhtlemiseks, eriti Tōhoku piirkonnas (Hori, 1975, lk 13)

Veel Meiji perioodil (1868-1912) oli tavaks, et matusetalitustega olid seotud lähisugulased, sõbrad ja naabrid, kelle roll oli leinavat perekonda toetada ning abistada matuste ettevalmistamisel, sh kirstu soetamine, matmispaiga leidmine, surnurüü õmblemine (klooriga töödeldud puuvillast), vajalike kaunistuste (nt laternate) ja muud oluliste elementide; viirukid, linnud, matusel osalejatele pakutavate maiustuste soetamine. Surnu pesemise ja riietamisega naabrid ja sõbrad ei tegelenud, see oli

vahetu perekonnaliikmete kohustus ja ülesanne (Murakami, 2000, lk 3). Põhjuseks surmaga kaasneb ebapuhtus, millega perevälised inimesed ei tahtnud kokku puutuda. Kui surnu oli edasisteks matusetalitusteks ettevalmistatud kutsuti majapidamisse preester, kes palvetas surnuhinge eest, lootes seeläbi aidata surnuhingel alustada teekonda teiseilma. Nakamaki Hirochika hinnangul aitasid naabruskonna assotsiatsioonid finantseerida matuste läbiviimist, kattes kirstu, *sotoba* ehk puidust hauatahvli, ihai ja lillseade jaoks määratud kulu. Nakamaki artikkel keskendub suuresti Hokkaidole, kuid artiklis esitatud võimaldab oletada, et analoogset finantsabi pakuti naabruskonna ühenduste poolt ka mujal Jaapanis (Nakamaki, 1986, lk 2).

Matusega kaasnes Meiji perioodi lõpuni matuserongkäik, mida hakati intensiivse linnastumise kasvu ning kiire avalikutranspordisüsteemi arenemise tõttu Taishō ajastu alguses avalikult kritiseerima. Matuserongkäiku muutus takistuseks inimeste kiire tempolises igapäevaelus, pärsides liikluse kulgu ning inimeste õigeaegset tööle ning kooli jõudmist. Matuse grandioossus sõltus suuresti surnu positsioonist ühiskonnas- mida kõrgem positsioon, seda suursugusemaid matuseid oodati (Murakami, 2000, lk 15). Tänapäeval võib matuserongkäik esineda juhul, kui tegemist on väga prominentse tegelase, poliitiku või keisriperekonda kuuluva isiku matustega.

21. sajandil võib Traditsioonilisi matuserituaale harvematel juhtudel läbi viia šinto preester, kes koostab surnu auks *norito* ehk šinto matusepalve või matusekõne. Tegemist on surnu kiidukõnega, milles loetletakse üles nt surnu saavutused, surnu jaoks olulised hetked- piltlikult surnud inimese ajalugu. Iseloomulikuks on palve vorm ning surnu ja preestri, kui koostaja nime mainimine. *Norito* peamiseks rolliks matuserituaalide juures on surnu kiitmisele ja meenutamisele lisaks, pakkuda tuge leinajatele, luues šinto preestri algatusel võimaluse leinajatele väljendada lahkunuga seotud mälestusi, mõtteid ja emotsioone (Reader & George J. Tanabe, 1998, lk 103-104).

Teadaolevalt on Jaapani rituaalse käitumise juures oluline puhtus, mis saavutatakse rituaalide eel nt käsi pestes, alkoholi tarbimist vältides, aga ka ebasüüdsatest mõtetest ja tegudest hoidumisega. Kim Hyunchul rõhutab rituaalide läbiviijate puhtuse olulisust artiklist „*The Purification Process of Death: Mortuary Rites in a Japanese Rural Town*“, milles Kim tugineb enda läbi viidud osalusvaatlustele. Võrreldes Kim-i osalusvaatluse tulemusi antud magistritöö raames läbi viidud osalusvaatlusega on võimalik märgata puhtuse olulise vähenemist nt

esivanemate austamisega seotud rituaalides. Kümnnendiga on koduses keskkonnas surnuaustamise rituaalide fookus kohandatud personaalsemaks, võimaldades leinajatel rituaalsele puhtusele keskendumise asemel panna suuremat rõhku interaktsioonile surnuga. Võimalik, et suhtumise muutumise üheks mõjuaspektis on kremeerimise järgse tuha ja luude interpreteerimine kui „puhaste inimjäänustega“, tuli on kõik võimalikud ebapuhtused hävitanud (Kim, 2012, lk 30). Kim-i hinnangul on surnutega seotud rituaalide kompaktsemaks muutmise ja lihtsama struktuuri rakendamise põhjuseks matuste kommertsialiseerimine. Matuste läbiviimisega ei tegele enam kohalikud kogu- ja naabruskonnad ning nende liikmed, vaid koolitatud professionaalid, kes teevad seda äri eesmärgil (Kim, 2012, lk 226-227). Enne matuste kommertsialiseerimise lainet erinesid matuse rituaalid piirkonniti ning rituaalide olemust dikteeris surnu surmapõhjus. Jaapani religioonipraktikate uurija Morioka Kiyomi hinnangul on muutused matuse rituaalides kajastavad ajas toimuvaid muutuseid surma olemuse interpretatsioonides (Long, 2003, lk 40). Kuna perekonnavormides on toimunud olulised muutused- laiendatud perekonna mudeli asemel hakkas Jaapani ühiskonnas domineerima tuumaperekond. Selle ühiskondliku ümberkorralduse põhjusteks peetakse sotsiaalmajanduses ja töökultuuris toimunud muutuseid, mis paratamatult mõjutavad elavate võimet suhestuda surnutega ja esivanematega.

Muutused matuse rituaalides on tõenäoliselt tingitud ka ühiskondlike arusaamade muutumisest ajas ning teiste kultuuride mõjust. See toob paratamatult kaasa muutuseid traditsioonilistes rituaalides või keskkonna ning ühiskonna mõjutustest tulenevalt kaotab rituaal oma funktsiooni. Näiteks oli Jaapani matustekombestiku omapäraseks elemendiks pikka aega kivide kasutamine surnu kirstu sulgemiseks; nii välditi majapidamises leiduvate haamrite ja potentsiaalselt ka muude tööriistade võimalikku saastumist surnukirstu kokkupuutumisega (Reid, 1981, lk 14). Tänapäevaks on tegemist väljasureva rituaalse tegevusega, mida praktiseeritakse kindlates maapiirkondades või suletud gruppides. Matuse rituaalide juures oli essentsiaalne roll surnule „viimase vee“ ehk *matsugo no mizu* 末期のみず pakkumisel. Tegemist on läbi surnu suu niisutamise niiske rätiku või lapiga proovida surnut viimast korda ellu äratada või siia ilma tagasi kutsuda. Esmapilgul sümboolne ja leinajatele emotsionaalselt oluline rituaal on leidmas üha vähem praktilist rakendust,

kuna ligikaudu 80% surmadest Jaapanis esinevad haiglates. Seega puudub võimalus surnule vahetult peale surma esinemist „viimast vett“ pakkuda (Kim, 2012, lk 6-7).

3.2.2 Surnuvalve

Surnuvalve on rituaalne öö veetmine surnuga, kus lahkunu perekond hoolitseb surnu eest, valvates surnu keha ringi rändavate pahatahtlike entiteetide eest. Eesmärgiks on vältida kurja ringi rändava hinge sisenemist lahkunu kehasse. See erineb perekonniti, sõltuvalt peamiselt perekonna või konkreetse perekonnaliikme religioosest kuuluvusest, sellest hoolimata on tegemist sotsiaalse ja emotsionaalse sündmusega (Murakami, 2000, lk 3). Valve ajal külastavad majapidamist surnu jaoks kõige lähemad inimesed, peale pereliikmete ja sugulaste ka sõbrad ja naabrid. Surnu „külalistele“, s.o ja surnule pakutakse süüa ja juua (sageli alkohoolseid jooke), ühiselt meenutatakse lahkunu elu ning ühiseid mälestusi. Ajalooliste kommete kohaselt asetati surnuvalve ajal surnu rinnale nuga, mille ümber surnu käed asetati, andes nii surnule võimaluse kaitsta hingest lahutatud keha juhuslikult mööda rändavate pahatahtlike entiteetide või teiste surnute hingede surnukeha enda valdusesse võtmise eest (Reid, 1981, lk 14-15). Surnuvalve teostamist mõjutab tänasel päeval suuresti surma esinemise asukoht. Kui surm esineb haiglas, siis ei ole tavaks organiseerida surnukeha algsesse majapidamisse tagasi toimetamist. Surnukeha valmistatakse haiglapersonali või tellitud matusekorraldaja poolt ette kremeerimiseks. Limiteeritud külmkambri mahust tingituna võib haigla koos lahkunu lähedastega korraldada surnukeha transportimise matusebüroosse või nn „surnute hotelli“, mis on olemuselt surnukeha säilitamiseks mõeldud asutused, võimaldades surnukeha kremeerimiseni säilitada ning sellest eest hoolitseda. Kadaveeri kremeerimise järgselt ei pruugi leinajad tuhatatud säilmeid otsekohe matta. Traditsioonide kohaselt maetakse urn ~ 49 - 100 päeva (harvem 1 aasta) peale surma esinemist, sümboliseerides lahkunu hinge edukat integreerumist surnute riiki. Jaapani religiooniuurija David Reid nimetab seda tava „teiseks matuseks“ (Reid, 1981, lk 16).

Kui 2019. aastal ilmunud raamatu „*Japan: Nippon The Land and Its People*“ kohaselt esinevad Jaapanis suurem osa surmadest, s.o ~70-71% haiglates, nimetades peamisteks surmapõhjusteks: 1. vähk (30%), 2. südamehaigused (16%), 3. ajuvereverastusega seotud haigused (11%) ja muud, mille hulka kuuluvad näiteks

liiklusõnnetused, seniilsus ja kopsupõletik (Kawahito, Yoshihashi, Abe, & Sawada, 2019, lk 235), siis 2024. aastaks oli haiglates esinenud surmade protsent tõusnud 80%-ni (Hoffman, 2024). See tähendab, et surnuvalve rituaali läbiviimise oskus ja vajalikkus traditsioonilisel kujul on drastiliselt kahanenud. Surnuga tegelevad haigla personal ja palgatud matusekorraldaja, leinavatel lähedastel kaob piltlikult vajadus surnuvalvet teostada.

See tähendab seda, et surnu elavad lähedased paigutavad pestud ja rietatud (matuseks ettevalmistatud surnu) tatami põrandaga ruumi- see on ühtlasi ruum, kus traditsiooniliselt paiknes või peaks paiknema budistlik kodualtar. Alates Taishō perioodist (1912-1926) muutus surnuvalve rituaal olemuselt sotsiaalsemaks. Viimast ööd surnuga ei veetnud ainult perekond ja lähisugulased, vaid külla kutsuti ka surnu lähikondlased, sh sõbrad, head kolleegid ja teised lahkunu jaoks olulised inimesed. Ühiselt vesteldi surnuga ning meenutati lahkunuga seotud mälestusi ja hetki. Külla kutsutud leinajatele pakuti tihti alkoholseid jooke ning erinevaid roogasid. Antud kontekstis on alkoholil oluline roll, kuna seda peetakse vahendiks, mis aitab inimestel siiramalt ja vabamalt ennast väljendada. Seda tõekspidamist praktiseeritakse Jaapanis tänapäevani, sageli minnakse peale tööpäeva alkoholi abiga töökaaslaseid tundma õppima. Termin *nominikeeshon* (jpn. k. 飲みニケーション) ehk alkoholi tarbimise läbi üksteise tundma õppimine.

3.2.3 Alternatiivsed matusetalitused ja surnute austamine tänapäev Jaapanis

Viimastel aastatel on matusetalitused ja surnutesse, sh ka inimjäänustesse suhtumine näidanud drastilist muutustrendi. Fabio Rambelli toob raamatus „*Spirits and Animism in Contemporary Japan*“ välja lähedaste tuha krematooriumisse hülgamise praktika, tuhastatud lähedasele ei minda enda järgi. Sellest tulenevalt on intensiivistumas trend, milles surnu jäänuseid ja surnuhing kui entiteet ei ole enam omavahel seotud (Rambelli, 2019). Paraku esineb muutuse trendis ka ekstreemseid näiteid, mille puhul on lähedase kremeeritud jäänused jäetud kas tahtmatult või tahtlikult metroosse või prügikasti juurde. Kuigi surnujäänuste hülgamine krematooriumisse ja mujale on ebaeetiline on võimalik selle taustal näha muutust ka haua, kui viimse puhkepaiga kontseptsioonis, luues ruumi uutele ja individuaalsetele vajadustel orienteeritud matmispraktikatele.

Vaatamata tekkinud muutustele matusetalitustes on kõige olulisemaks valida lahkunu matmiseks viis, mis väljendab võimalikult palju austust ja hoolt (Lewis C, 2018, lk 253).

Nendele uutele matmisviisidele on katusermini „loodusmatus“ andnud 1990.-ndatel „*Vaba Matuse Edendamise Assotsiatsioon*“ organisatsiooni eestvedaja Yasuda Mutsuhiko (Rambelli, 2019, lk 25), kes oma tegevusega pani aluse loodusmatuse praktika populaarsuse hüppelisele kasvule Jaapani ühiskonnas. Tänapäevaks on tuha puistamisest ookeanisse, mägedesse ja looduskauitessesse kohtadesse (peamiselt metsad, kuhu on loodud kremeeritud jäänuste matmiseks kindlaks määratud paigad), saanud klassikalise surnuaeda sängitamise alternatiiv praktika. Tuhk maetakse koos puuvõsuga, luues ajapikku lähedastele elava memoriaali, mille eest saab hoolitseda, näiteks on Iwate prefektuuris Ichinoseki linnas tegutsevad templid asunud tegema koostööd, et siduda omavahel metsamaastiku kaitse ja inimeste soov sängitada lähedaste tuhk loodusesse. Tagades sellise praktikaga loodusliku keskkonna taastamise ja surnust tagasihoidliku märgi jätmise elavatele, selle eesmärgiks on pakkuda vahetutele lähedastele kindel paik surnu austamiseks ja meenutamiseks, sidumata seejuures surnut kivisse raiutud memoriaaliga, tuues lähedastele lisaks finantskohustusele ka ajalise kohustuse (Rambelli, 2019, lk 23-25) (Lewis C, 2018, lk 253). Surnu jäänuste tagastamisega looduse rüppe on paralleelselt süvenemas arusaam, et surnud lähedase juuresoleku ja kontakti on võimalik kogeda, paikades, mis on ühel või teisel moel lahkunuga seotud, nt park, kus surnud lähedase tihti jalutamas käidi vms. Eelnevalt mainitud muutused on Rambelli hinnangul suuresti tingitud majapidamissüsteemi ehk *ie* süsteemi muutumisest, majapidamine ei koos enam kõrgperest, koondades ühe katuse alla mitu põlvkonda ja sageli ka haruperekonna, vaid sageli „ja eriti urbaniseerunud keskkonnas, mehest, naisest ja nende lastest, mis on saanud kaasaegse majapidamise aluseks (Rambelli, 2019, lk 26).

3.2.4 Muutused matuse korraldamises

Muutunud ühiskondlikust korraldusest ja uuest domineerivast perekondlikust korraldusest tingituna vähenes ühendus vanemate põlvkondadega ning nende jäetud kultuuripärandiga, pärsides ühtlasi ka majapidamise sees toimuvat generatsioonide vahelisest traditsioonide ülekandmist ning olulisust. Kuigi esmapilgul tundub muutus

järsk ning suures pildis negatiivsete tagajärgedega, tekitab see keskkonnas, mis võimaldas alternatiivsetel matuse- ja leinamisviisidel esile kerkida. Toimunud muutuste kaasreaktsioonina on populaarsust kogumas nähtus, mille raames elavad inimesed organiseerivad läbi matuste büroode enda matust. Kuna elu keerdkäike ei oska keegi ette arvata, on kõige kindlam juba eluajal teha kõik vajalikud ettevalmistused teispooldussesse kolimiseks ning maisevara- ja jäänustega edasise tegevuse organiseerimiseks (nt kuhu maetakse, millisesse kirstu, mis saab lahkunu maisevaraga jms).

Ühiskondlikult aktsepteeritud alternatiivsed matusetalitused annavad võimaluse inimesel individuaalselt otsustada matusetalituste detailidel üle, nt abielunaised, kellel ei ole nimemuutmises tingituna võimalik saada maetud perekalmistule ning kes ei soovi saada maetud abikaasaga samale hauaplatsile, võivad organiseerida oma tuhatatud jäänuste matmise ühishauda, isiklikku hauda või nn sõprade hauda (matusefirmad ja templid müüvad ühishaudades orvakesi individuaalseteks matusteks, organiseerides ühtlasi kohtumisi tulevaste hauanaabrite vahel, kellel on aastaid või aastakümneid enne reaalseid matuseid võimalik kohtuda ja sõbruneda). Seega said peamiselt naised piltlikult õiguse ühiskondlike muutuste tulemusena suurema vabanduse sotsiaalse häbimärgistamiseta isiklikult organiseerida enda matuseid (Rowe, 2011, lk 69-73).

3.2.5 Armastuse akt ja metamorfoos ehk lahkunu tuha muutmine pärliks

Unikaalsetele matmisvõimalustele lisaks, on võimalik tunnete väljendamiseks muuta lahkunud lähedase tuhk ja luukillud pärliteks. Seda pakub firma *Inori no Shinju* (祈りの真珠) (<https://www.inorinoshinju.com>), mille reklaamlause on ingl. k. „*A pearl is a symbol of love*“, tõlkes „Pärl on armastuse sümbol“. *Inori no shinju* teenuse eesmärgiks on pakkuda lähedastele võimalust lahkunut pärlikujul kodus ja enda lähedal hoida (lahkunud lähedase tuha muutmine pärliteks kui surnu uuesti sündimine) (Inori no Shinju, 2024). Tegemist on palvepärlitega, mida saab hoida nt kodualtaril või millest on võimalik luua erinevaid ehteid, mida elus lähedased saavad kanda, tundes lahkunu juuresolekut.

Inimese tuhast, luukildudest ja savist luuakse pisikesed tuumad, mis hiljem istutatakse pärlikarpidesse. 15g-st tuhast ja luukillukestest on võimalik luua ligikaudu 90 istutamispotentsiaaliga tuumakest. Tuhk ja luukillud purustatakse uhmris ning segatakse saviga, mis seejärel asetatakse 1-2 päevaks niiskust imama - savi ja luu segus olevad luukillud peavad savist vajalikul hulgal niiskust endasse imama, enne, kui on võimalik hakata vormima kera kujulisi tuumakesi. Savi ja luu tuumakesed on väikesed 7 mm läbimõõduga kerad, mis vormimise jäetakse *naturaalselt* kuivama (Inori no Shinju, 2024). Kui tuumakeste niiskussäilitaja on jõudnud 0%-ni, küpsetatakse ja glasuuritakse tuumad 10h protsessi käigus. Kuigi enamasti kasutatakse glasuurimiseks valget agenti, on võimalik kasutada ka teisi värve- sellest sõltub lõpptulemusena toodetud pärli värvi gradient. Glasuuritud tuumakesed istutatakse pärlikarpidesse maikuust juulini ning valminud pärleid on võimalik koguda novembris (Inori no Shinju, 2024). Kogutud pärlid puhastatakse ja antakse seejärel üle lähedastele, kes sageli tervitavad „naasnud“ lähedast, おかえり (romaji- *okaeri*) ehk südamlilik ja hell „tere tulemast tagasi“ tervitus. Kogu protsessi maksumus on ligikaudu 495 000 jeeni ehk 3069 eurot (18.12 kursi järgi). Tegemist on üpris kuluka teenusega, mis kõrgest hinnast hoolimata on kogumas suuremat tähelepanu.

3.2.6 Matusemess ENDEX 2024

Osalusvaatluse raames külastasin 2024. augustis matusemessi ENDEX2024, mida korraldati konverentsikeskuses Tokyo Big Sight. Üritusel osalenud erinevad firmad tutvustasid uusi ja individuaalsetele vajadustele keskenduvalid matuseteenuseid ja innovatiivseid tooteid. Messil ei lubatud foto-, ega videomaterjali salvestada, sellest tulenevalt tegin vaatluspäevikusse visandeid tutvustatavatest toodetest. Ühed paljudest esitletud toodetest olid, nt uuendusliku disainiga hauakivid, mille muutis tähelepanuväärseks hauakiviga liidetud vitraažist element. Päikeselise ilmaga pakub hauakivi külastajatele ja hauas puhkavale surnule kauni värvimängu, mille toonivaratsiooni sõltub ostetud hauaplaadil olevatest värvidest (valikus rohekaskollane või punakasroosa) Esitletavate artiklite hulka kuulus hulganisti käsitsi maalitud kaunistavate elementidega (nt roosad kirsiõied) peeneid ning peidetud sümbolikat sisaldava disainiga kirste. Veel ka rõivad surnu riietamiseks, nt uhked ja elegantsed

kimonod, mida surnu saab viimsele teekonnale minnes kanda (Autoripäevik, 29. august 2024).

Intrigeerivamateks messil tutvustatud teenuste hulka kuulus lähedase tuhasta teemantehete või laavalampi meenutava mälestuseseme valmistamine, mis firma poolt pakutava informatsiooni põhjal tagab surnu juuresoleku, kuna elus lähedasel on igapäev võimalik ehed kanda või laavalampi vaadata. Messiküllastajate hulgas tundus olevat palju erinevate ettevõtete esindajad, kes otsisid koostöö võimalusi. Näiteks matused korraldavad firmad, kelle esindajad otsisid viise värskendada matuseteenuseid integreerides uuenduslikke elemente pakutavatesse programmidesse. Neile lisaks leidis hulganisti üksikuid erakliente, kes osalesid isiklikust huvist (Autoripäevik, 29. august 2024). Kuigi surnu ehitakse kvaliteetsetesse rõivastesse ning asetatakse detailselt kaunistatud kirstu, jääb sellest matusetalituste lõpuks alles ainult tuhk. Samas jääb vaatluse põhjal mulje, et tegemist on esemete ohverdamisega surnule, mida võimalik surnule kaasa anda läbi tuleohverduse.

Messil osalejad kandsid peamiselt ülikondi, mõnel üksikul uudistajal olid seljas vabaaja riided. Hoolimata firmaesindajate naerusuilisest lähenemisest ja rohketest naeratustest jäid osalejad pigem jäigaks ja morniks. Messisaalis lapsi ja noorukeid ei olnud, uudistajad olid kohale tulnud üksi või paarilisega kuuludes vanemaealiste ja keskealiste vanusegruppi. Osalejaid jälgides joonistus välja kaks spetsiifilist gruppi: oportunistid, kelle hulka kuulusid koostööd otsivate firmade esindajad, neid iseloomustas aktiivne suhtluses ja rõõmsameelsus, ja potentsiaalsed kliendid ehk inimesed, kes suure tõenäosusega puutuvad lähitulevikus kokku surmaga, soovides enne seda uurida võimalikke matuseturul pakutavaid teenuseid ja kaupu. Neid iseloomustas tõsine näoilme, jäik käitumismaneer ja vaoshoitus (Autoripäevik, 29. august 2024). Osalejad pakutavate teenustega tutvudes küsiti täiendavaid küsimusi, kurdeti kõrgenevate hindade üle ning väljendati (tagasihoidlikult ja mõõdukalt) mõtteid surnu kohta, kelle jaoks teenust või kaupa taheti soetada. Valitsevat õhkkonda saab kõige paremini kirjeldada sõnaga veider; matusemessi naerusuilised müügiesindajad laiade naeratustega ja tõsiste ilmetega kliendid löid emotsionaalse düsfoonia (Autoripäevik, 29. august 2024).

3.2.7 COVID-19 mõjud matusetalitusele. Virtuaalsed kodualtarid, veebipõhine hauahoolitsus ja surnu mälestamine

Intensiivse metropolidesse (peamiselt Tokyosse) kolimise tõttu ei ole paljudel jaapanlastel aega, ega finantsilist ressursi, et külastada maakohtades paiknevaid esivanemate ja lähedaste haudu.

Vältimaks liigset liikumist ning läbi selle COVID-19 nakatumist, hakkasid paljud templid, eriti vähem linnastunud piirkondades pakkuma hauahooldamise teenust, mida on võimalik tellida interneti vahendusel. Surnuaiatöötajale või preestriale makstakse kokkulepitud summa, milles raames puhastakse haud ja viiakse läbi surnu austamiseks vajalikud rituaalid. Teenuse tellija saab progressi või lõpp tulemust jälgida videosilla või interneti teel edastatud piltide vahendusel (Kondo-Arita & Carl, 2023, lk 7). Olenevalt piirkonnast ja kogukonnast võivad budistlikud teenistused lahkunud hingeale palvete pakkumiseks suurel määral erineda. Isegi samasse denominatsiooni kuuluvad templid võivad sõltuvalt asukohast pakkuda drastiliselt erinevaid teenistusi ja ka „teenuseid“ (Rambelli, 2019, lk 22).

Raamatus „*Being Dead Otherwise*“ mainib Anne Allison võimalust omada veebipõhist kodualtarit, millel on võimalik virtuaalsel kujul läbi viia kõiki rituaale, mida füüsilisel altarilgi. Peale COVID-19 pandeemiat on veebipõhiste kodualtarite populaarsus kasvamas (Allison, 2023, lk 188-190). Kuigi pandeemia on ametlikult seljatatud, on paljude jaapanlaste jaoks virtuaalne kodualtar mugav alternatiiv, mis võimaldab esivanemate ja surnud lähedaste asutamiseks ning meenutamiseks läbi viia vajalikke rituaale kodust lahkumata, (st vältides sageli väljamineku rohkeid ja ajakulukaid külaskäike surnuaedadesse, mis asuvad tõmbekeskustest kaugel) seejuures ohverdamata kodualtari jaoks väärtuslikku elamispinda, mis võrreldes muude Jaapani linnadega on Tokyos eriti väike.

Veebipõhist kodualtari teenust pakutakse näiteks leheküljel <http://onrain.jp/>. Potentsiaalset klienti tervitab veebilehel esmalt kolm punkti, mis peaksid julgustama kliente teenust tellima. Need punktid on interaktiivsed ning neil klikates avaneb ülevaatlisk selgustus virtuaalse altari kontseptsioonist (jaapani keeles) ja pakutavatest teenustest. Eelnevalt mainitud kolm punkti on 1. virtuaalset altarit saab külastada, sh vajalikke rituaale läbi viia nii arvuti kui ka telefoni kaudu, seega on tegemist väga mugava ja kaasaegse lahendusega; 2. vajalikke palveid iga kuiselt ja ette nähtud

tähtsatel tähtpäevadel pakub kogenud ja välja õpetatud munk; 3. palvete pakkumist ja lugemist on teenuse tellijal võimalik reaalajas telefonist või arvutist vaadata (WEB 仏壇, 2024). Eelnevalt lisaks on veebipõhise kodualtari põhiliseks müügipunktiks mobiilsus ja koheusus, avades veebialtari lehekülje telefonis või arvutis on teenusekasutajal võimalik kohe naha personaalselt kujundatud veebialtarit, mida vasakult ja paremalt poolt ümbritsevad pildid lahkunud lähedasest ning personaalne informatsioon (nt vanus, sünni- ja surmaasta jne) altaril mälestatavatest lähedastest. Keskmist paneeli ehib kaunilt dekoreeritud altar, millel võimalik põletada virtuaalset viirukit ning pakkuda surnule virtuaalseid ohvriande. Osad veebialtari teenuse pakkujad võimaldavad klientidel üles laadida helifaile lahkunud lähedase häälest, mis võimaldab altari külastajatel läbi piltide nägemise ja lahkunu hääle kuulamise tunda tema vahetut kohaolekut (WEB 仏壇, 2024).

4. Kuni surm meid lahutab? Elavate ja surnute maailmade kokkupuutepunktid

4.1 Surnute hinged, esivanemad ja kodukaitsvad kamid

Roy A. Rappaport iseloomustab teoses „Rituaal ja religioon inimsuse saamises“ rituaali kui tegevust, mille läbi toimub või kutsutakse esile muutus (Rappaport, 2023, lk 59). Surnutega rituaalse suhtlemise kontekstis tähendab see, et elavate poolt läbi viidavate rituaalid soodustavad esmalt hinge puhastumist ning liikumist kõrgemasse eksistentsisfääri ja teisalt kaotusega toimetulekut läbi psühholoogilise kontakti taasloomise surnuga. Jaapani leinakultuuris tähendab see surmajärgselt surnuaia ja traditsioonilisematel juhtudel 7, 14, 21, 28, 35, 42 ja 49. päeval templi külastust, kus preestri poolt pakutakse surnule palveid, viirukeid ja riisi. Lisaks eelnevalt mainitule võivad elavad pakkude surnutele ka talismane, puidust palvetahvile (mis riputatakse templi hoovis ettenähtud võredele) ema kirjutatud surnule suunatud soove, mõtted ja palveid. Need amuletid ja palvetahvlid soodustavad usutavasti nii surnute teekonda teisesilmas, aga võimaldavad ühtlasi elavatel osaks saada võimalikust ilmalikust ja praktilistest kasust, nt hea õnn või edukus äris, õppetöös jms (Reader & George J. Tanabe, 1998, lk 14).

Esivanemad on eelkäijad, kellest pärinevad järgnevad põlvkonnad . Esivanemaid on võimalik sageli tuvastada genealoogiliselt erinevate dokumentide, näiteks riiklike andmebaaside ning koostatud sugupuude ja kiriku,-templiraamatute abil, kuhu on jäädvustatud, suguvõsa- ja perekonnaliikmete elupaik, võimalik kogukonda kuulumine, sünni- ja surmadaatumid ja abielu sõlmimised. Asetades esivanema definitsiooni Jaapani kultuuriruumi konteksti ilmnevad teatavad erinevused selle mõiste interpretatsioonides. Näiteks on Hirano Toshimasa, kes analüüsib artiklit „Aruga Kizaemon: „*The Household, the Ancestors and the Tutelary Deities*“ esitanud Aruga Kizaemon-i esivanemate definitsiooni, mille kohaselt, tsiteerides „...on esivanemad majapidamist kaitsvad jumalused, kelle olemuse ja funktsiooni mõistmiseks on oluline mõista majapidamise ehk ie toimimist“ (Toshimasa, 1980, lk 4). Ie süsteemi näol on tegemist majapidamise, perekonna ja suguvõsa sisese hierarhilise korraldusega, kus igale majapidamisse ja suguvõsasse kuuluvasse indiviidile on määratud kindel roll, mida tuleb rangelt ja järjepidevalt täita, tagamaks

majapidamise säilimise, väärkuse ja rolli kogukonnas. Ajalooliselt on jaapanlaste peremudel olnud *laiendatud* perekond, mis sisaldab lisaks vanematele ja lastele, vanavanemaid, lähisugulasi (onud, tädid). Veresugulastele lisaks võisid majapidamisse kuuluda ka perekonda adopteeritud sulased, kaupmehe perekonna puhul ka õpipoisid.

Tulenevalt esivanemate ülesannetest eluajal ja neile omistatud ning surmjärgselt ülekantud ülesannetest, milleks kõige üldisemalt on *ie* eest hoolitsemine, sh kaitsmine ning perekonna jätkusuutlikuse ja järglaste tagamine, muutus ajaloo vältel võimalikuks esivanematel saavutada kaitseva entiteedi, *kami* staatus (kami on väga lai termin ning hõlmab väga paljusid erineva funktsiooniga entiteete). Esivanemad jumalikkuse kontseptsioonis on suur roll ka budismil, mis andis ideoloogia, terminid ning kultuurilis-religioosse keskkonnas, võimaldades see läbi elavatel praktiseerida esivanemate „muutmist“ kaitsvaks jumaluseks, *hotokesama*-ks. Esivanemate kultus eksisteeris Jaapanis juba enne budismi jõudmist, kuid majapidamist kaitsvate esivanemate „*hotoksesama*-ks“ kutsumine sai alguse budismi ja budistlike rituaalide massilisest levimisest lihtrahva seas. Budistlike rituaalide kasutamine matusetalitlustel võimaldas surnuhinge vabastada surmaga kaasnevast ebapuhtusest ning potentsiaalsest ängist ja kättemaksuhimust, mida surnuhing võib elavate vastu kanda. Vabastades surnuhinge ängist ja ebapuhtusest tekkis uus olemuselt budismi ja šintoismi elemente endas ühendav entiteet *hotoke*. Antud kontekstis ei tähenda *hotoke* mitte Buddhat või valgustuseni jõudnud entiteete, vaid esivanemaid, kelle matmine viidi läbi budistlike rituaalide alusel (Toshimasa, Aruga Kizaemon: *The Household, the Ancestors, and the Tutelary Deities*, 1980, lk 14, 21).

Lahkunud lähedase esivanemaks (kaitsvaks entiteediks) saamise protsess sisaldab suurel hulgal erinevaid rituaale, mida leinajad, eriti lahkunu vahetud lähedased peavad või vähemalt peaksid hoolikalt jälgima. Artiklis „*Remembering the Dead: Change in Protestant Christian Tradition through Contact with Japanese Cultural Tradition*“, mainib autor David Reid esimese rituaalina „lahtilaskmise rituaale“, mille käigus nii surnu ise, kui ka surnu perekond hakkavad kohanema muutustega, mis kaasnevad lähedase surma korral. Surnu ja leinajad on leinamise hetkel seisundis, mis näiliselt paikneb elavate ja surnute maailma vahel (Reid, 1981).

Peale surma on hing ülemineku faasis. Piltlikult öeldes on surnu hing „kinni“ elavate ja surnute maailmade vahel. Elavatel lähedastel on oluline roll surnu hinge puhastumises ja surnute maailma (sageli ka esivanemate riiki) aitamises. Kuigi tänaseks päevaks on surnuhinge austamiseks ja aitamiseks läbiviidavate rituaalide arv

ning sagedus drastiliselt langenud, on alles jäänud rituaalid, nimetan neid „baasrituaalideks“, mis peaksid minimaalse pingutuse tulemusena tagama surnuhinge eduka teisenemise surnute maailma. Kõikide rituaalide aluseks on aeg. Surmaastapäevade tähistamine on üks peamistest rituaalidest, mis Jaapani kultuuriruumis aitab surnutel lahti haakuda elavate maailmast, jõuda surnute maailma ja saavutada pikaajalise elavate rituaalse austamise lõpptulemusena „esivanema“ tiitel. Lisaks o-bon ja o-higan ehk periood, mil vastupidiselt surnuaial käimisele, oodatakse nüüd surnut koju. Surnute koju käimise perioodi lõppu sümboliseeris traditsiooniliselt pidutuli, mida näiteks Kyotos tähistatakse tänaseni *Gozan no Okuribi* süütamisega. Tegemist on kulminatsiooniga, mille raames süüdatakse suured erinevate sümbolite (*kanji*) kujundusega viis lõket, mis on paigutatud Kyotot ümbritsevate mägede nõlvadele (Rambelli, 2019, lk 93).

Paraku ei ole kõikidel surnutel hingedel võimalik lahkuda elavate maailmast ja täielikult surnute maailma integreeruda, s.t ka esivanema staatuse saavutamise võimaluse puudumist. Seda dikteerib vanus surres ja varasemate traditsioonide kohaselt ka perekonnaseis. Doris G. Barga artiklist „*Ancestral to None – Mizuko in Kawabata*“ selgub, et esivanema staatust ei ole võimalik postuumselt saavutada hingedel, kes on 1. surnud väga noorelt, s.t lapse- või teismeeas ja 2. isikuid, kes surid enne abiellumist, mis genealoogilises kontekstis tähendab ka uue generatsiooni loomata jätmist siit ilmast lahkunud isiku poolt. Sellistel juhtudel ei ole elavatel võimalik läbi rituaalide aidata surnutel siit ilmast täiel määral lahti siduda ja edasisel teekonnal aidata. Elavate ja surnute maailma vahele rändama jäävaid hingi peetakse sellest hoolimata familiaarseteks ning oodatakse o-boni ja o-higani ajal koju. Rändavatele hingedele on traditsioonide ja folkloori kohaselt omane igavene inimkuju ehk metafüüsilisel tasandil näeb hing välja identne surmahetke füüsilise kehaga (Barga, 1992, lk 346). Rändavate hingedele rahu ja igavese puhkuse pakkumiseks hakati Jaapanis praktiseerima erinevaid lahkunute matusetseremooniaid kujutavate piltide *kuyō egaku* maalimist. Mälestusmaalil kujutatakse lahkunuid kõige tervislikumas ja ideaalsemas vormis, nt kui lahkunu suri vallalisena lisatakse maalile ka fiktiivne pruut, projitseerimaks ideaalset elu, mida varalahkunud oleks võinud elanud. Matusel osalejad on kujutatud joviaalses tujus ning üldine õhkkond on positiivne. *Kuyō egaku* praktiseeriti alates Edo perioodist ja leinapraktika keskuseks kujunes tänapäeva Iwate prefektuur (Thompson, 2009, lk 3-4). Mälestuspiltide

maalimine on suuresti asendunud fotodega, mis paigutatakse majapidamisse, harvem ja kogukonna/piirkonna templisse.

4.2 Kodualtarid kui elavate ja surnute maailmade kokkupuutepunktid

Erinevalt läänemaailmast, kus suhtlus surnute hingedega toimub enamasti surnuaias haul, on jaapanlaste majapidamistesse sajandite pikkuse traditsiooni tulemina integreeritud kodualtarid. Jaapani kahe religiooni, s.o šintoismi ja budismi sulandumisest tingituna jagunevad ka kodualtarid kaheks: 1. budistlikud kodualtarid 仏壇 (*butsudan*) ja šinto kodualtarid 神棚 (*kamidana*). *Butsudan* on jaapani majapidamistes kasutusel lahkunud lähedaste, esivanemate ja erinevate budistlike jumaluste (ja ka Buddha enda) austamiseks ja rituaalseks mälestamiseks, piltlikult toimib see ka metafüüsilise portaalina, mis võimaldab suhtlust elavate, surnute ja loodusentiteetide maailmade vahel (Nelson, 2008, lk 312).

Elavate ja surnute maailmade paralleelne maailmaruumi asetus on levinud ka Ida-Aasias üldisemalt, kus sarnaselt Jaapanile avanevad kindlaks määratud aastaegadel ja ajaperioodidel metafüüsilised aknad kahe paralleelselt eksisteeriva maailma vahel, võimaldades nii elavate ja hingede vahelist interaktsiooni. See väljendub Korea ja Hiina kultuuriruumi näidetel esivanemate austamises (Moon, 1974, lk 71) ja Hiina puhul nn näljaste või januste vaimude festivali tähistamises. Selle festivali käigus külastavad uskumuste kohaselt surnute hinged ja esivanemad oma järeltulijate majapidamisi, oodates ohvriandidena toitu, jooki ja rõivaid. Hingi, kellel puudub kodu kuhu naasta austatakse kollektiivselt nt avatud turuplatsidel (DeBernardi, 1984, lk 25).

Altaritel läbi viidavate rituaalide ja surnuaia külastamise sagedus varieerub perekonniti ja sõltub suuresti vahemaast. Perekonna surnuaiast kaugel elavad jaapanlased võivad surnute austamiseks kasutada kodualtarit, kuid mitte alati. Traditsiooni kohaselt külastatakse elukohast kaugel asuvaid surnuaeda vähemalt korda aastas, o-boni ajal. Palved ja ohvriannid on reeglina pühendatud kõigile, kes altarile pühitsetud s.o esivanematele ja surnud lähedastele (Lewis C, 2018, lk 258). Esivanemate ja surnute meenutamine ning rituaalne austamine toimib ka perekonda ja suguvõsa ühendava faktorina, soodustades suhete hoidmist. See väljendub lahkunud lähedase surma aastapäeval kokkusaamises, mille raames külastatakse koos surnuaeda

ja viiakse läbi mälestusrituaalid kodualtaril ning süüakse ühiselt õhtusööki. Mõlemat tegevust võib saata budistlik preester, kes pakub surnule palveid (Lewis C, 2018, lk 257, 266).

4.2.1 Budistlik kodualtar *butsudan*

Jaapani *mütoloogilis-ajaloolise* kroonika *Nihon-Shoki* kohaselt peab igas majapidamises olema altar Buddha ikooni või kujuga, sisaldades lisaks erinevaid budistlikke pühakirja, täites nii miniatuurse templi rolli võimaldades altaril pakkuda ohvriande (nt vesi, riis). 7.-8. sajandil Jaapanit raputanud looduskatastroofide jada (mh tugevad maavärinad, sagenenud väärarenditega loomade sünnid, erakordsed ilmastikunähtused, nt virsiku suurused raheterad) peetakse üheks peamiseks põhjuseks, miks budistlike kodualtarite olemasolu majapidamistes riigi poolt nõudma hakati (Nelson, 2008, lk 309). Looduskatastroofidega paralleelselt toimus Jaapani riigiaparatuuris reformeerimine, mille läbi viimiseks oli vajalik budismi institutsionaliseerimine, seega tundub majapidamistes altari sisseseadmise nõue olevat riigi ideoloogia jõuline rakendamine. Kodualtarite majapidamisse viimine võib samas olla ka oodatav tulem keisriideoloogia ja budismi sidumisega *Nihon Shokis*, mida suuresti soodustas juba varasemalt eksisteerinud analoogne rahvalik komme šinto kodualtari *kamidana* kujul. Teataval määral *kamidana*-lt *butsudan*-ile ülekantud funktsioon võimaldas kodualtarit kasutada lisaks erinevate jumaluste kummardamisele ka esivanemate ja lahkunute majapidamise liikmete mälestamisrituaalide läbi viimiseks, luues nii altari läbi psühholoogilise kontakti altaril kummardatavate entiteetidega.

Sajandite pikkune patriarhaalne ühiskonnakorraldus Jaapanis on jätnud sügava jälje lisaks muudele eluvaldkondadele ka surnutega suhtlemise valdkonnas. Alates kodualtarite ilmumisest majapidamistesse ca 7. sajandist alates on selle eest hoolitsemine, esivanemate heaolu eest vastutamine ja nendega suhtlemine olnud esmalt perepea ja teisalt pere esimese poja kohustus (Nelson, 2008, lk 4). Patrilineaarne kodukorraldus süsteem *ie* määras rangelt perekonna liikmete rollid ja kohustused, mille täitmine oli hädavajalik majapidamise korrapäraseks toimimiseks ning tagas väärtushinnangute, põhimõtete ja traditsioonide pärandamise uutele generatsioonidele. Kohustustele ja rollidele lisaks määras *ie* süsteem majapidamisse

kuuluvate isikute õigused, nt kodualtari kaudu esivanemate eest hoolitsemine oli lisaks kohustusele ka privileeg, mille osaks sai ainult pere vanim poeg (Smith, 1974, lk vxii). Ta on perekonna siseses hierarhias järgmine, kes võtab isalt üle majapidamise, pärides seeläbi perepea tiitli. Esivanemate austamine ei tähendanud ainult perekonna või suguvõsa esivanemate austamist, selles sisaldus ka keisri suguvõsa ja keiserlike esivanemate austamise essents. Kuna keisrit peeti Päikese Jumal Amaterasu maapealseks järeלטulijaks, tähendas kuninglike esivanemate austamine Jaapani rajajate austamist (Smith, 1974, lk 19, 32).

Esivanemate ja lahkunud lähedaste poole rituaalset pöördumist võimaldab altarile paigutatud puidust mälestustahvel *ihai* 位牌, millele on graveeritud/kirjutatud inimesele postuumselt antud budistlik nimi *kaimyō*, funktsioneerides ühtlasi Jaapani matusekombestikus surnu alternatiivkehana. Budistlikule miljöle vaatamata, ei pruugi altaril olevad Buddha ja bodhisattvate kujud olla seotud perekonna või majapidamise religioosse kuuluvusega, altaril paiknevad kujud võivad täita dekoratiivset funktsiooni. Fenomenina hägustab see arusaama „päriselt“ religioossete ja mittereligioossete tõekspidamiste vahel, muutes „religioossuse“ kui mõiste igäühe jaoks vabalt interpreteeritavaks. Sellest tulenevalt puuduvad modernsetel ruumisulanduvatel kodualtaritel silmatorkavad budistlikud elemendid. Filmi- ja reklaamiprodutsent Ōbayashi Nobuhiko nimetab selliseid altareid *Yagiken* altariteks, mille ainsaks funktsiooniks on olla paigaks, millel elavad saavad läbi viia surnute austamise rituaale (Nelson, 2008, lk 17). *Yagiken* võimaldab lahkunu lähedastel avaldada tundeid ja emotsioone piire seadmata, soodustades kodu külastava hinge juuresoleku paremat tajumist. Need uue generatsiooni kodualtarid sarnanevad disainilt moodsate kappidega, reetmata sisemuses peituvat altarit (Lewis C, 2018, lk 224-225). Kapi ukсед avatakse ainult rituaalide läbiviimiseks ja on ülejäänud ajast suletud, sulandudes majapidamisse. Erinevalt traditsioonilistest *butsudanidest* on *Yagiken* miniatuursema ning ei nõua eraldiseisvat tuba. Vanema ja uuema generatsiooni altariid võivad sisaldada salasahtlid, milles asuvad surnud perekonnaliikmete kaitse alla paigutatud perekonna annaahd *kakochō*, sh surmatunnistused ja muud majapidamise tähtsad dokumendid (Lewis C, 2018, lk 225).

4.2.2 Šinto kodualtar *kamidana*

Tänapäeval peamiselt maapiirkondade majapidamistes esinev šinto kodualtar ehk *kamidana* (jpn. k. - 神棚) võimaldab suhtlust erinevate šinto jumaluste 神 *kami*-dega. *Kamidana*-t ei kasutata esivanemate ja surnutega psühholoogilise kontakti taasloomiseks, vaid on pühendatud šinto panteoni jumalustega kontakti astumiseks (on võimalik, et enne budismi seadmist riigi ideoloogiaks võidi *kamidana*-t mh esivanemate poole pöördumiseks) kasutada, peamiselt maise kasumi nt õnnistuste, tervise ja edukuse või kurjade, haigust ja ebaõnne tekitavate entiteetide vastu kaitse küsimiseks (Smith, 1974, lk 56) (Reader & George J. Tanabe, 1998, lk 143, 156, 166). Palvete ja soovide täitmise eest pakutakse jumalustele erinevaid ohvriande, nt riisi või riisikooki- *mochit*. Šintoismi *kamid* on tundlikud ebapuhtuse suhtes, mida võib põhjustada nt surm, veri, inimese vaimne räpasus ja rikutus ning inest. Ebapuhtusega reostatud keskkond või sellega kokku puutunud inimesed ärritavad *kamisid*, kes võivad tekkinud pahameelt rüvetajate peal ebaõnne, looduskatastroofide või haiguspuhangute kujul välja elada. Kui majapidamises on esindatud mõlemad altarid, paikneb *kamidana* reeglina budistlikust altarist kõrgemal, sest surmaga seotud *butsud* võib olla ebapuhtuse allikaks (Smith, 1974, lk 90-91).

Sarnaselt *butsud* on *kamidana* välimuselt šinto pühamu miniatuurne versioon, kus on esindatud kõige olulisemad pühamu elemendid, riisikõrtest valmistatud köis *shimenawa* ja *torii* värav, mis tähistab pühitsetud ala ja pühamu, kus *kami* resideerub. Sageli pannakse *kamid* Ise Jingust (Ise pühamus resideerub šinto peajumalanna *Amaterasu Omikami*) või perepühamust pärit talismane, mis sümboliseerivad jumaluse (ja jumaluste) resideerumist kodualtaril pakkudes kaitset majapidamisele, selle liikmetele soodustades edukust ja head tervist (Yamaguchi, 2012, lk 12).

Majapidamist peeti eraldi seisvaks pühaks entiteediks, mille austamiseks kasutati *kamidana*-t, kuhu lisaks kamistaatuse saavutanud majapidamise esivanematele olid pühitsetud nt kodukolde *kamid*, lapsed ja rasedaid naisi kaitsvad bodhisattvad Kanno ja Jizo (igal perekonnal kindlad *kamid*, keda altaril austati) (Bellah, 1985, lk 124). Kuigi esivanemate ja surnud perekonnaliikmete austamiseks kasutati majapidamises reeglina budistlikku altarit, võib harvematel juhtudel kohata praktikaid, sageli just maapiirkondades, kus ka esivanema staatuse saavutanud pere

surnuid mälestatakse *kamidanal*. See praktika läheb teataval määral vastuollu šinto põhimõtetega, mille kohaselt on surm ja surnud reostatud ebapuhtusega ning sellest tulenevalt ei tohiks neid *kamidega* samal altaril kummardada (Smith, 1974). Surnute austamine *kamidanal* lähtub *Hotokesama* (Buddha või esivanem) ideest, kus nii *kami-sama* kui ka *hotokesama* defineeritakse esivanemana, kes ühiselt kaitsevad majapidamist ja perekonda (Lewis C, 2018, lk 269).

4.2.3. Rituaalne suhtlus hingedega kodualtaril Kamagaya näitel

Osalusvaatluse käigus külastasin 23. novembril 2024. aastal Kamayagas elava informandi edaspidi Ryuunosuke (nimi muudetud) majapidamist, uurimaks kodualtarit ja sellel läbi viidavaid rituaale. Kodualtar asus ruumis, mille põrand on vastavalt traditsioonidele kaetud tatami mattidega. Altariruumi sisenetakse sokkides või paljajalu, jalanõudega sisenemist peetakse ebaviisakaks, see võib rikkuda ruumi puhtust ja solvata altarile pühitsetud hingi (Autoripäevik, 23. november 2024).

Ryuunosuke butsudan (vt. Lisa 4) on ca 1,5-1,7m kõrgune ja valmistatud eebenipuust, andes altarile tumepruuni tooni. Altari kohal ripuvad A3 formaadis portreepildid sinna pühitsetud surnutest. Selle katuse keskossa on graveeritud suguvõsa vapp. Edasiseks altari elemendite kirjeldamise paremaks visualiseerimiseks jagas autor uuritava objekti kolmeks nn tasandiks, kus I tasand on vastavalt kõige kõrgem (v.a katus) ja III tasand kõige madalam. I tasandit ehib kullatud Buddha kuju, mis on kummaltki poolt valgustatud graveeritud elektri jõul töötavate laternate poolt. Informandi sõnul ei vihja Buddha kuju religioossele kuuluvusele, vaid sümboliseerib surmajärgset valgustust, milleni surnu hing loodetavasti teispooluses jõuab (Autoripäevik, 23. november 2024). I ja II tasandi vahele jäävas alas, antud altari näitel vasakul pool paikneb lakitud eebenipuust ihai, millele graveeritud lahkunule postuumselt antud budistlik nimi, täites lisaks lahkunu hinge õnnistamisele ja teispoolse teekonna ning võimalike katsumuste soodustamisele ka hinge siinpoolse maailma alternatiivkeha rolli (kirjeldataval kodualtaril paikneva el ihaile graveeritud kahe inimesi postuumsed nimed) on. See suurendab altaril rituaale läbi viies sh surnutega rääkimisel hinge kohaloleku tajumist (Autoripäevik, 23. november 2024). II tasandile on asetatud A5 formaadis fotod lahkunutest, kujutades neid positiivses meeleolus. Fotode ees on märgata spetsiaalselt altari ohvrianniks mõeldud maiustused,

mis on kaetud ümarate plastmassist kuplitega (suurendades maiustuse säilivust ja vältides tolmu jms sattumist maiustustele). Neid maiustusi vahetatakse majapidamistes erinevatel aegadel, kuid tavaliselt surnutele pühendatud festivalidel お祭り. III tasandit ehivad paremalt ja vasakult poolt keraamilistes pottidest välja kasvavad kullatud metallist lilled, mis kuuluvad altari ornamentide hulka.

Tasandi keskel paikneb kaks küünalt, mille ees on paralleelselt veel surnutele pühendatud maiustusi. Silmatorkavaks elemendiks osutuvad värske veega ja teega täidetud klaas ja tass, mida traditsioone järgiv Ryuunosuke vahetab igal hommikul osana igapäevasest altari rituaalist. Altari ees paikneb kodualtariga sarnane (ornamendid, materjal ja värv) väike laud, millele on asetatud risttahuka kujuline viiruki põletamise alus (risttahuka kujulisel viiruki põletamise alusel asetatakse süüdatud viiruk horisontaalselt, ringikujulise aluse puhul torgatakse süüdatud viiruk vertikaalselt aluse paiknevatesse aukudesse), kullatud jalgadega padjakestel olev kelluke, mille abil altarile pühitsetud hinged välja kutsuda. Viiruki laua ees põrandal on padi, millel rituaalide läbiviija põlvitab (Autoripäevik, 23. november 2024).

23. novembril 2024 jälgiti osalusvaatluse raames Kamagaya informandi Ryuunosuke poolt läbi viidavat „surnutega suhtlemist“ altaril. Altaruumi sisenedes ei nõutud *ebapuhtusest* vabanemist, vajalik oli tuhvlite jalast võtmine. Rituaali alustatakse altari ees kummardamisega. Seejärel põlvitatakse viiruki põletamise laua ees paikneval padjal. Suhtluse algataja kummardab veel kord, süütab 1-2 viirukit ja asetab need viiruki alusele ning süütab altaril kaks küünalt (Autoripäevik, 23. november 2024). Hingede poole pöördumise eel asetatakse altarile (eelnevalt mainitud III tasandile) ohvriannid, milleks on maiustused, värske vesi ja tee (ohvrianniks võivad traditsiooniliselt olla ka riis, mochi) ning lilled, mis altarile asetamise asemel pannakse altari ees paiknevale lauale. Ryuunosuke sõnul sõltuvad pakutavad ohvriannid ka rituaali läbi viijast, lisaks traditsioonilistele maiustustele ja riisile võib surnutele pakkuda nt lahkunu lemmiku alkoholi, tubakat, snäkke jms (Autoripäevik, 23. november 2024).

Järgmiseks kutsutakse hingi viiruki aluse kõrval oleva kellukesega, mida helistatakse üks kord puidust pulgaga (mitte liiga õrnalt, aga mitte liige tugevalt). Kellukese helistamisele järgneb kummardus ja palve lugemine, mis võib olla ka esile manatud hingedega vabas vormis suhtlemine, mida võib teha nii valjuhäälselt, kui ka

mõtteliselt. Hingede poole pöördumise hetkeks suletakse silmad ning pannakse käed kokku. Kuigi surnud lähedastega suhtlemine on sotsiaalselt ja psühholoogiliselt intiimne tegevus, teostab Ryuunosuke seda ka minu juuresolekul valjuhäälselt. Ta alustab budistliku palve lugemisega, eesmärgiga toetada teispoolsuses rändavaid omakesi nende teekonnal. Peale seda viib ta hinged kurssi päevakajalistega uudistega, mh tutvustab ta esile manatud hingedele majapidamist külastavat isikut, lisades pöördumise lõppu, omapoolse palve, milles kutsub üles lahkunute hingi külalist võõrustama. Interaktsiooni lõppeb tänusõnade avaldamise ja kummardamisega (Autoripäevik, 23. november 2024).

4.3 Surnuaia külastamine. Kevadine ja sügisene pööripäev *o-higan*

Kontrastina Eesti surnuaedadele, mis reeglina paiknevad elamurajoonidest väljaspool, on Jaapani suurlinnades surnuaiad neelatud elamispiirkondade sisse, olles ümbritsetud eramajadest ja korterelamutest (vt Lisa 6). Seda fenomeni põhjendab suurlinnade puhul väga suur rahvastiku tihedus ja linnas asuvate surnuaedade urnmatuse nõue.

Surnuaia külastamise sageduse otsustab iga inimene reeglina ise. Jaapani surnuaustamise kultuuris käiakse surnuaias sageli ajal, kui surnute hinged on aktiivsed ning vastuvõtlikumad elavate maailmas läbi viidavatele rituaalidele, sh palved, ohvriannid mh *o-higanile* iseloomulik riisikook *o-hagi*, mis on punase oa pasta kaetud kleepuva riisiga, valmistatud majapidamist külastavatele esivanemate hingedele sügisel pööripäeval (Benedict, 2018). Jaapanlaste uskumuste kohaselt on surnud kõige aktiivsemad kevadisel ja sügisel pööripäevadel (vastavalt 20.-26.märts ja 20.-26. september), o-boni ajal (13.-16. augustil) ning lahkunu surma- ja sünnikuupäevadel, lisaks veel 7, 14, 21, 28, 35, 42 ja 49. päeval peale surma. Rituaalselt üheks olulisemaks surnuaia külastuseks on esimene o-bon 新お盆 (*shinobon*), mis lisaks lõpliku teispoolsusesse jõudmist on ühtlasi ka pöördpunktiks leinavate lähedaste suhtumises surnusse. Leina perioodi lõppu, surnu lõpliku lahti haakimist ühiskonnast ja surnu sotsiaalse staatuse kaotamist markeerib „esimene o-bon“, mil värskelt (aasta või vähem möödunud surnu matmisest) lahkunu hing kutsutakse esimest korda majapidamisse tagasi (Takatsune, 1988). Kui enne 49. päeva möödumist suhtuti surnu hinge suure aukartuse ja teatava hirmuga- värskelt surnu hinge ärritamine, solvamine või mingit viisi alandamine võis kaasa tuua perekonna (ja ka majapidamise) ebaõnne

või kutsuda esile haiguseid; siis *shinobon*-ks ajal ei rakendata enam ülimat ettevaatlikust ja ka teatavat tõrjumist. Surnu hing on selleks ajaks muutumas entiteediks, kes kaotab aja möödudes üha enam võimet mõjutada elavate maailma sh põhjustada haiguseid ja tuua ebaõnne. Lahkunu hinge oodatakse koju, altarile asetatakse lahkunu lemmik palasid, jookke (tee, alkohol, jms) ka tubakatooteid. Põletatakse viirukeid, pakutakse palveid ning viiakse koju naasev hing kurssi perekonnaliikmete tähtsamate sündmuste ja saavutustega. Toimub otsene interaktsioon lahkunud lähedasega, kelle hinge juuresolekut altari ees olles tajutakse.

33. Surma aastapäev, harvem ka 50. sümboliseeris surnu hinge lõplikku lahti sidumist ühiskonnast ja maisest elust. Arvati, et surnu on selleks hetkeks kaotanud individuaalsuse ja eluajal omandatud eripärad ning liitunud üldise „hingede-massiga“. Individuaalsuse kadumine on oluline, sest tähendas ühtlasi, et surnu hingel kadus võim soovi korral elavatele kurja teha. Ühtlasi langeb surmast möödunud 30-50 aastapikkune periood kokku ajaga, mil elavad lähedased hakkavad surnut ja surnuga seotut unustama (Goodwin, 1989, lk 70).

Kui surnu sängitati viimsesse puhkepaika alternatiivse matusetalituse põhimõtteid rakendades, s.t traditsiooniline surnuaeda matmise asemel puistati tuhk ookeanisse, maeti kindlaksmääratud metsa, kus surnutuhk maetakse koos puustikuga, andes surnule alternatiivse füüsilise elava keha, millega lähedastel on võimalik „suhelda“ (kooskõlastatult Jaapani seadustega), siis külastatakse surnuaia asemel asukohta, kuhu surnu sängitati, olgu selleks mereäärne rand või mets. Alternatiivsed sängitamise praktikad annavad leinajale suurema variatsiooni võimalusi lahkunu mälestamiseks, austamiseks ja potentsiaalseks uuesti kogemiseks. Näiteks võib ühiselt külastatud looduskaunis paik aidata leinajal paremini toime tulla kaotusega, võimaldades läbi lahkunuga seotud asukohtade (nt ühised mälestused) taas külastamise kaotatud lähedase juuresolekust ja tundmusest uuesti osa saada. Alternatiivsete matusepraktikate puhul on tegemist väga individuaalse ja sageli ka perekonna põhise mälestamise ja leinamise viisiga - igaüks mälestab nii, nagu kõige õigemaks ja paremaks peab, lähtudes rohkem või vähem traditsioonilistest rituaalidest ja ettekirjutustest.

4.3.1 Surnuaia külastamine praktikas. Osalusvaatlus Kamagaya surnuaias

Surnuaeda minek ei nõua eriliste rõivaste kandmist ja on olemuselt mitteametlik. Osalejad tundsid ennast vabalt, kohati nostalgiliselt meenutades ühiseid hetki lahkunutega. Õhkkond oli rahulik ja vaikne, kuid mitte melanhoolne. Hauahoolitsuses osaledes valdas ka mind aukartusega segatud ülevoolav rahulikkustunne (Autoripäevik, 23. november 2024).

Surnuaia ümbrus meenutas parki, kus lisaks lehtpuudele võis siin seal märgata kirsi- ja ploomipuid, mis andsid viimsele puhkepaigale mõneti poeetilise meeleolu. Selle lähedal on lillepood, kust surnuaiakülastajad saavad osta värskeid lilli ja viirukeid. Koos lilledega antakse kaasa traditsioonilises Jaapani stiilis ämbrid, millega hauaplatsi külastajatel on võimalik vett võtta. Kasutatud ämbrid ja kubilaadsed tööriistad jäetakse surnuaiavärava ees olevatele võredele rippuma (need on ühiskondlikuks kasutamiseks) (Autoripäevik, 23. november 2024). Hauad koosnevad kahest osast: hauaplaadist ja betoonist või graniidist laekast, mis paikneb hauaplaadi all ning mille sisse urn asetatakse. Surnuaias võib märgata lisaks traditsioonilistele haudadele erinevate kujundustega ja lisatud detailidega hauakivisid. Nt võib leida hauaplaate, taha on vähendatud kujul peidetud šintoismist tuttav torii värav, mis Ryuunosuke sõnul tähendab, et surnu sängitati hauda šinto matusetraditsioonide kohaselt, pühamust palgatud preestri poolt (Autoripäevik, 23. november 2024).

Hauakivi esiküljele on graveeritud suguvõsa vapp ja hauda sängitatute täisnimed. Ihai paikneb hauaplaadi tagumisel, kus hoolika uurimise käigus võib märgata ka hauakivi looja nimi. Hauaplaadi ja laeka komplekt on kaalult raske ning vajab avamiseks spetsiaalset masinat. Haudu reeglina ei avata, erandiks ümbermatmine nt ühishauda juhul kui kõnealune haud on lähedaste poolt unarusse jäetud (Autoripäevik, 23. november 2024). Osalusvaatluse raames külastatud surnuaed on avalik, st igaüks võib ettemääratud summa eest (2024. aasta seisuga maksis Ryuunosuke hauaplatsi eest ~5000 円 ehk ca 30 €) hauaplatsi rentida. Ryuunosuke perekonna hauaplatz ei ole sissepääsust kaugel, oli kergesti ligipääsetav ning koosneb kahest elemendist: 1. hauakivist ja 2. hauakivi ees olevast esile tõstetud astmest, mis täidab viiruki hoidja ja lillevaasi funktsiooni (vt. Lisa 5) (Autoripäevik, 23. november 2024).

Ämbritega hauale tood vett kasutatakse betoonist haua pesemiseks, kulbi haaval uhatakse hauakivi puhtaks tolmust, lehtedest ja väiksematest okstest. Kogu hauakivi tuleb sellisel viisil pesta. Ära uhatud oksad, lehed jms riisutakse rehaga kokku ja viiakse ettenähtud kogumispunkti. Järgmisena vahetatakse välja lillehoidjates olevad lilled ja vana vesi ning puhastatakse hauakivi ees olevalt viirukihooldajalt põlenud viiruki tuhk. Haua puhastamise protsessi vältel räägivad pereliikmed surnutega, teemaks taaskord hiljutised sündmused ja saavutused, uuesti tutvustatakse uut haua küllastajat- mind (Autoripäevik, 23. november 2024).

Haua käimise viimase rituaalse tegevusena jagatakse kaasa toodud viiruki kimp kõikide hauaküllastajate vahel enamvähem võrdselt ja süüdatakse. Seejärel asetab iga küllastaja saadud viirukid hauakivi ees oleva astme viiruki hooldjasse, kükitab, asetab mõlemad käed kokku, (suleb silmad), lausub palve või kõneleb hauda süngitatuga ning seejärel tõuseb püsti. Surnuaia küllastamise eel ja järgselt ei kohustatud osalejaid pesema käsi, ega muul moel potentsiaalsest ebapuhtusest vabanema (Autoripäevik, 23. november 2024).

4.4. O-boni tähistamine Toshima linnas Minaminagasaki Gorokubo Inari templis (五郎久保稲荷神社の概要)

Traditsioonilist hakkasid surnute hingi ja esivanemaid koju ootavad jaapanlased o-boni (お盆) tähistamiseks varakult ette valmistuma. O-boni tähistamine kestab reeglina 13.08-16.08, kuid võib piirkonniti erineda. Lahkunud hingede festivali tähistamine hõlmab templi ja surnuaia küllastust ning altaril läbiviidavaid rituaale. Kuigi iga aastane o-boni tähistamine on jaapanlaste jaoks tähtis väljendama austust surnutele ja esivanematele, peetakse kõige olulisemaks tähistada nn esimest o-boni (peale surma esinemist inimese lähiringkonnas). Esimene o-bon peale matuseid sümboliseerib hinge lõplikku lahti sidumist ühiskonnast ja inimidentiteedist, mis ühtlasi tähendab, et surnuhing on edukalt integreerunud surnute riiki. Robert J. Smith mainib teoses „*Ancestor in Contemporary Japan*“, et äsja lahkunud inimese hingele *shirei* saab leina perioodil osaks erikohtlemine, eesmärgiga anda surnu hingele piisavalt aega, et elavate maailmast lahti lasta ja piltlikult öeldes surnute maailma kolida. Esimese Obon

festivalini suhtutakse surnu hinge ettevaatlikkusega, sest tegemist on hingega, mis on ülemineku faasis (Smith, 1974, lk 41).

Ettevalmistusprotsessi juurde kuulub budistlike templite ehtimine laternatega (sümboliseerides märgutuld hingede), templi ala keskele püstitati torni laadne struktuur, valmistati esivanematele pakutavaid riisist valmistatud palasid. Oboni eel meisterdatakse suvikõrvitsatest, kurkidest, porganditest, aga ka muudest köögiviljadest hingeloomi, aidates nii surnute lähedaste ja esivanemate hingedel koju rännata. Tõlkes transpordi loomad annavad hingede võimaluse oboni ajal vabalt rännata. Traditsiooni kohaselt meisterdatakse oboni eel kurkidest hobuseid, et majapidamist külastavad hinged saaksid kiiresti koju tulla. Oboni lõpped pakutakse tagasi rändamiseks hingede köögiviljadest, sageli suvikõrvitsast valmistatud eesleid, lemmasid ja veiseid, näitamaks võõrustajate valmidust külalisi kauem võõrustada ja nende „seltskonda“ nautida. Tono piirkonnas on sajandeid peetuks hingeloomaks põtra, kes pärimuse kohaselt omab võimet vabal tahtel rännata inimeste ja võimsate loodus entiteetide riikide/maailmade vahel (Yanagita & Morse, 2008, lk xxiv). Sellest tulenevalt meisterdatakse Tono piirkonnas oboni ajal lisaks hobustele ja veistele ka köögiviljadest põtru.

Lõkete ja laternate kasutamine surnute kutsumiseks Jaapani surnute austamise traditsioonis väga levinud ning seda elementi võib leida ka mitmete teiste surnute festivalide praktikates, nt Aomori Nebuta festival 02.08-07.08, mis põhineb *toro nagashi* traditsioonil. Festivali iseloomulikuks praktikaks on ujuvate laternate süütamine, mille jõuooluga kaasa liikumine surnuid koju naasma kutsub (Miyamoto & Hubbard, 2011, lk 122). Vana traditsiooni kohaselt süüditati majapidamise ees lõke või riputati üles valged ja punased lipud, nt Tono piirkonnas, andmaks esivanematele märku, et nende külaskäiku oodatakse (Yanagita & Morse, 2008, lk 7). Majade märgistamine surnute võõrustamise valmiduse näitamiseks võidi kasutada ka *Kadomatsu* ehk männi oksa, kuid seda märgistust kasutatakse sagedamini Uuel Aastal hingede koju kutsumiseks (Kenji, 1979).

Kodualtarile pannakse värsked lilled, süüdatakse viirukid ja küünlad ning koju naasvaid hingi kostitatakse riisi ja riisikookidega, värsket vee ja teega ning spetsiaalsed, altarile andmiseks mõeldud maiustused, aga ka lahkunu lemmik „asjad“ nt tubakatooted, alkohoolsed joogid jne. Eksisteerivad küll kindlad elemendid, mis surnute tagasi tulekul ja ka igapäevasel austamisel peaksid altaril esindatud olema, nendeks värsket vesi, viirukid, sageli ka riis. O-boni ajal pakutakse altari ees kodu

külastavatele hingedele budistlikke palved ning viiakse kurssi elavate lähedaste eludega- räägitakse aasta jooksul toimunud sündmustest ja olulistest saavutustest. Tänapäevaks on nt hingedele pakutavate maiustuste variatsioon suurenenud ning pole nii rangelt vana traditsiooni poolt dikteeritud, s.t altari kaudu koju naasnud surnule pakutav võib erinevate majapidamiste vahel varieeruda. Olenemata o-boni ajal kodualtaril läbiviidavatest rituaalidest ning nende olulisusest on tähtsal kohal ka kohaliku piirkonna või kogukonna templi külastamine. Tegemist on o-boni kommertslikuma poolega, mille eesmärgiks on lähendada kogukonda, pakkudes inimestele võimalust sotsialiseeruda naabritega ning potentsiaalselt jagada tundeid ja mälestusi lahkunutest. Kõrvalt vaatajale võib kohati jääda mulje, justkui oleks tegemist mingil määral kollektiivse mälestamispraktikaga, kus läbi tantsu, muusika ja templis toimuvate „pidustuste“ luuakse osalejatele keskkond, kus on võimalik ennast avada, jagades nt emotsioone ja mälestusi teistega, kartmata seejuures ühiskondlikku hukkamõistu (kaasaegses Jaapani ühiskonnas on tavaks, et leinajale antakse 7 päeva leinamiseks ja matuste organiseerimiseks, peale seda oodatakse, et leinaja suudab jätkata täisväärtuslikku rolli ja kohustuste täitmist).

4.5. Toshima linna Minaminagasaki Gorokubo Inari 五郎久保稲荷神社の概要 o-bon festival

Toshima linnas Minaminagasaki Gorokubo Inari 五郎久保稲荷神社の概要 templis tähistatakse o-bon festivali 3.- 4. augustil. Igapäevaselt mitteaktiivne templi kompleks, mis on ümbritsetud kõrgetest kortermajadest, on o-boniks ehitud paberitest laternatega, mis lisaks osalejate tegevuse valgustamisele kutsub juuli lõpust kodu poole liikumist alustavaid surnuid koju ja festivalilt osa võtma, seega on laternad ka märgutuleks surnute hingedele. Regulaarsete templi külastuste puhul on templisse pühitsetud entiteedi poole pöördumise eel oluline igapäevastest ebapuhtusest rituaalne puhastumine, s.o käte pesemine selleks ette nähtud kohas templihoovis või viiruki suitsus seismine. Vaadeldud o-boni osalejad ei järginud seda tava, võimalik, et selle põhjuseks templi külastamise eesmärk (templi entiteedi poole ei pöördutud). Varasematel ajalooperioodidel täitis seda otstarvet majapidamiste ja templitel läheduses süüdatud lõke või lõkked, praeguseks on lõkke läitmise praktika

suurlinnades suuresti välja surnud, tingituna tihedast asustusest ning rangetest tuleohutusnõuetest (v.a maapiirkonnad, kus sellist rituaalset käitumist võib harvadel juhtudel kohata) (Autoripäevik, 4. august 2024). Templi poolt kutsutud lauljanna laulab laule *Awa Odori* ja *Furusato*, mille taustal inimesed tantsivad ümber templi kompleksi keskele püstitatud tornikese 櫓, mis ümbritsetud või kaetud riisivartest valmistatud mattidega. Nii muusika, kui ka tants on pühendatud koju naasvatele hingedele, keda kutsutakse elavatega laulma ja tantsima. Laul ja tants vaheldusid pärimuslugudega surnute rändamisest elavate ja surnute maailmade vahel, nende austamise ja väärtustamise olulisusest- kutsudes osalejaid üles lisaks lahkunud lähedaste koju naasmisele ja austamisele, võõrustama ka koju rändavate esivanemate hingi. Kaasaegse mõjutusena lauldakse lisaks traditsioonilistele lauludele ka popmuusikast tuntud palasid. Osalema on oodatud kõik, kuid suurema hulga osalejatest moodustavad templi ümbruskonnas elavad perekonnad. Osalejaid on igast vanusegrupist, kuid domineerivaks on vanema- ja keskealised isikud, kes osalevad üksi või paarilisega ja lastega noored täiskasvanud (pered) (Autoripäevik, 4. august 2024). Tantsu ja muusika vahelistel puhkehetkedel vestlesid osalejad esivanematest, surnutest (peamiselt haua korrashoiust) ja igapäevastest ettevõtmistest. Omavaheline suhtlus oli sõbralik ja toetav, mis lõi meeleoluka ja sooja õhkkonna, tekitades tunde, et kõik festivalil osalejad on omavahel seotud.

Minaminagasaki Inari templi hoov on o-boni tähistamise alguseks, kella 18.30ks (vt Lisa 2) täidetud naabruskonnas elavate ja templist mööduvate inimestega. *Awa Odori* ja *Furusato* saatel kogunetakse templi peahoone, umbes *honden* ees püstitatud tornikese ümber (vt Lisa 1). Sarnaselt laternatega juhatab tornike esivanemaid ja surnuid koju ning toimib ka kodukäijaid tervitava ja kaitsva sümbolina. Ühiselt alustatakse aeglases tempos tornikese ümber tantsimist, esmalt käsikäes moodustades torni ümber keerleva inimketi, seejärel iga üks individuaalselt või koos kaaslasega (Autoripäevik, 4. august. 2024). Enamus osalejatest kannavad vabaaja riideid, kuid harv ei ole märgata suvist kimonot *yukata* kandvaid lapsi või vanemaid naisterahvaid. Avaneval pildil sulanduvad traditsiooniline ja kaasaegne, luues omapärase ja elujõulise õhkkonna. Lisaks tantsule ja laulule pakutakse templi hoovis Jaapani suviseid suupisteid, nende hulgas *yakisoba* nuudlid, grillsardellid, puuviljamaitsest raseeritud jääd ning õlut ja siidrit. Lastele oli korraldatud erinevaid mööduvõtmised, mille võitjat autasustati magusa auhinnaga, andes kogu üritusele

meelelahutusiku alatooni. Müügist saadud tulu jagatakse templi ja kohalike toitlustajate vahel, aidates nii finantseerida templi ja miniatuurse templi *omikoshi* korrashoidu ja vajadusel renoveerimist ning edasisi templi poolt korraldatavaid üritusi (Autoripäevik, 4. august 2024).

5. Interaktsioon elavate ja surnute vahel

Jaapani ühiskonna tempokas linnastumine ja moderniseerumine põhjustab unikaalsete traditsioonide ning rituaalide ümberkorraldumist ja hääbumist. Professor Hiroo Sato väitel on religioossete praktikate keerukus ja osakaal Jaapani ühiskonnas vähenenud alates 14. sajandist, mil linnastumise edenedes hakkasid aegamisi häägustuma arusaamad ja tõlgendused teispoolsest.

Osalusvaatlusega kogutud andmete analüüsi struktureerimiseks määratlesin viis suuremat kategooriat: osalejad, sümbolid, üldine miljöo, osalejate vahelised vestlused ja rituaalide toimumiskoht ning ruumiline kujundus. Järgnevalt käsitlesin loodud kategooriaid sündmuste vaatlemise kronoloogilises järjekorras: 1. o-bon, 2. ENDEX24, 3. kodualtari rituaalid, 4. surnuaed.

5.1. Osalejad

Osalejate kategoorias käsitlesin nende vanust, riietust, käitumismustreid ja emotsionaalset väljendust, et uurida, millist rolli mängivad need tunnused surnutega suhtlemise rituaalides ning kas neis osalevad erinevad vanuserühmad ja visuaalselt eristuvad sotsiaalsed grupid.

Minaminagasaki o-bon festivali osalejateks olid peamiselt templi ümbruses elavad inimesed, kellega liitusid üksikud möödujad. Domineerisid pigem vanema- ja keskealised inimesed ning lastega noored täiskasvanud, teismeeas osalejaid oli vähe. Vabaajariietust kandvate piduliste seas võis märgata vanemaid naisi ja noori tüdrukuid, kes kandsid suvist kimono *yukata't*. Koos tantsiti muusika saatel templihoovi püstitatud tornikese ümber, räägiti esivanematest, surnutest ja igapäevastest toimingutest. Oboni meeleolukas, sõbralik ja kokkuhoidev õhkkond loodi ühise tantsimise, söömise, joomise ja muljetamise. Täieliku vastandina saab kirjeldada ENDEX24 matusemessil osalejaid, kellest enamus olid ülikondades vanema- ja

keskealised mehed ja naised. Messi uudistajate hulgas ei olnud lapsi ega noori. Osalejate ilmed, välja arvatud oportunistlikud müügiesindajad, olid tõsised ja emotsioonitud.

5.2. Sümbolid

Osalusvaatluse raames kogutud andmete analüüsi tulemusena saab öelda, et surnuid ja surma käsitlevad teemad Jaapani kultuuriruumis sisaldavad arvukalt unikaalseid sümboleid. Vaatlusest järeldub, et need sümbolid jagunevad kaheks alamkategoriaks: surmajärgselt elu jätkumist tähistavad sümbolid ja konkreetselt surmale ja matustele omistatud sümbolid. Esimesse alamkategoriasse kuuluvad nt kodualtarid, *ihaid*, hingeloomad, laternad ja fotod lahkunud lähedastest (ja esivanematest) ning ohvriannid hingede toitmiseks. Teises alamkategorias nt hauakivid, matusekimono, kirstud ja surnu tuhost valmistatud dekoratsioonid või ehted, mis aitavad lahkunut mälestada ja tema juuresolekut tunnetada, kuid kirjeldavad surnut surnuna, mitte kuskil vahepealses teisenenud olekus. Arusaadavalt eksisteerib kahe alamkategoria vahel kattuvusi, mis võimaldavad sümbolitele omistada personaalseid tähendusi.

Sümbolite kategorias keskendusin sümbolite kasutamisele rituaalide ja festivalide raames (nt kodualtarite dekoreerimine), samuti ohvriandidele ja rituaalsete praktikate läbiviimiseks vajalikele esemetele, et mõista nende tähenduslikku ja funktsionaalset rolli.

Vaadeldud o-bon festivali sümboliteks on laternad, templihoovi püstitatud riisikõrre mattidega ümbritsetud tornike 櫓 ja festivaliga liituvate hingedega koos söömine, joomine ja tantsimine. Koduses keskkonnas valmistatakse koju saabuvatele hingedele köögiviljadest hingeloomi, et kiirendada koju jõudmist ja aeglustada surnute maailma naasmist. Matusemessil pakutavad teenused ja esemed on suunatud leinajale või surmaks valmistujale, kes nt surnu riietamiseks kvaliteetse kimono või kirstu ostmisega saab väljendada oma austust ja hoolivust (ka pojalikku vagadust). Lisaks pakuti hauaplaate, *ihaid*, kirste, matusekimonoid, lilleseadeid, lahkunu tuhost toodetavaid ehted või dekoratsioone.

Kodualtar ehk *butsudan* on oma olemuselt elavate ja surnute maailma kokkupuute paika sümboliseeriv ese, mis koosneb paljudest elementidest ja

sümbolitest ja on vajalik korrektseks surnute austamiseks. Altaril peavad olema Buddha või bodhisattva kuju (valgustus), küünlad (märgutuli surnutele ja valgusallikas), *ihaid* (nimetahvel postuumse nimega, surnu alternatiiv keha), viiruki põletamise alus, põlvitamiseks padi ja kelluke surnute tähelepanu äratamiseks või kutsumiseks. Ohvriandidena kasutatakse värske vesi ja/või tee, riis või spetsiifilised maiustused. Sõltuvalt tähtpäevast või sündmusest võib ohvrianniks olla kleepuvriis, lahkunu lemmik maiustus, jook või söök (erandiks liha), tubakas vms. Lähtudes varasemalt mainitud sümbolite kategooriatest saab ka hauda ja hauakivi pidada olemuselt sümboliteks, mis väljendavad külastajale lahkunu maisete jäänuste asukohta ja viimset puhkepaika. Sarnaselt kodualtarile põletatakse surnuaias viirukeid ja pakutavate ohvriandidena võivad külastajad jätta hauale lahkunu lemmik jooki, maiustusi, tubakat jms. Kergesti riknevaid tooteid surnuaeda ei jäeta.

ENDEX24-l reklaamitud hauaplaadid, kirstud, *ihaid* jms sümboliseerivad sarnaselt surnuaiast leitavate esemetega surma ja teekonna lõppu. Silmatorkavalt disainitud kirstud ja matusekimonod võimaldavad elavatel väljendada hoolivust, armastust ning surnu eluajal saavutatud sotsiaalset staatust. Surmajärgse elu jätkumise kontseptsioonile viitavad nt laternad surnute koju kutsumiseks, ohvriannid hingedele toidu pakkumiseks, rändavate hingede liikumist hõlbustavad hingeloomad ja *ihai*, mis tähistab altaril lahkunu alternatiivset keha. Need on sümbolid, mis lähendavad elavaid ja surnuid ja aitavad paremini tajuda lahkunu hinge kohalolu.

5.3 Üldine miljö

Üldise miljö kategoorias analüüsisin osalejate meeleolu ja kollektiivset käitumist, eesmärgiga tuvastada sündmust iseloomustav emotsionaalne foon. Messisaali keskkonda iseloomustas vastuoluline atmosfäär, kus tõsised potentsiaalsed kliendid eksisteerisid kõrvuti naerusuiliste müügiesindajatega. Kodualtaril rituaalide läbiviijate ja surnuaia külastajate meeleolu oli rahulik ja mõtlik, meenutades lahkunud lähedasi ja nendega seotud mälestusi, segu kaotuse kurbusest ning ühiste hetkede rõõmust. Altaril rituaalide läbi viimine ja surnuaia külastamine ei nõua traditsioonilisi rõivaid, mistõttu kandsid osalejad vaba-aja riietust. Ainus altariruumiga seotud piirang puudutab sisenemist välisjalanõudeta, teisisõnu altariruumis ollakse sokkides või paljajalu. Kui o-boni tähistamine on sageli pigem meelelahutuslik sündmus, kus

tantsitakse, süüakse ja juuakse, siis altaril läbi viidavad rituaalid ja surnuaia külastamine järgib kindlat struktuuri, rõhutades rituaali komponentide täitmise järjekorda (nt. Austuse avalamiseks kummardatakse).

Kõrvutades neljas vaatluses käsitletut ilmneb, et inimeste emotsioonid ja tegevus on juhitud surmaga kokkupuute ajastusest. Kui osaleja on hiljuti oma lähedase kaotanud või on lähedane lahkumas, on tema meeleolu tõsine, morn, endasse tõmbunud ning pigem mõtlik. Kui lähiringkonnas esinenud surmast on möödunud pikem aeg, võimaldab see inimestel lähedase lahkumisega leppida ja kaasnevast kurbusest distantseerida, lubades tunda nostalgiat, rõõmu ning jagada ühiseid mälestusi. Jaapani eripäraks tundub olevat kohati unistav ja taaskohtumise ootust täis lahkunule mõtlemine. Lahkunu elu teispooluses ette kujutamine, selle isiklikku igapäeva elurütmi sobitamine (vihje kahe maailma paralleelsusele) ja taas kohtumise ootamine. Surnust rääkides toon pigem malbe ja hell, eelnevalt mainitud taaskohtumine võib esineda hingede aktiivsuserioodidel, nt o-boni ajal, lahkunud sünni- või surmaastapäeval või siis kui maha jäänud lähedased teispoolusesse üle kanduvad

5.4 Osalejate vahelised vestlused

Osalejate vaheliste vestluste kategoorias jälgisin verbaalse suhtluse sisu, et mõista, kuidas osalejad rituaalidest räägivad ning milliseid tähendusi nad toimuvale omistavad. Vestluse sisu sõltus vaadeldava sündmuse olemusest. Näiteks o-bon, kui surnute austamise ja koju naasmise festivali sisu lõi vestluste jaoks vastava raamistiku ja andis vestlejatele ühised teemad. Esivanemate ja lahkunute hingede teema juhatas sageli sisse seltskondlik vestlus aktuaalsetest sündmustest ja igapäevastest tegevustest ning seejärel jõuti haudade külastamise ja esivanemate teemadeni. Märkimisväärselt erinev olid vestluste sisud ENDEX24, mis hõlmasid reklaamitavate toodete otstarvet, hinda, pakutavate teenuste olemust või lähedase surmaga kaasnevaid keerulisi aegu ja väljaminekuid. Kodualtari kasutamist ja haua korrastamise teemat raamitsid toonilt mõtlikud, nukrad ja igatsevad kirjeldused lahkunud lähedastest, ühistest hetkedest või mälestustest. Sündmustel osalejate omavaheliste vestluste teemasid ja nende raames väljenduvaid emotsioone mõjutas pigem ärile suunatud õhkkond ja sündmuse olemus.

5.5 Rituaali toimumiskoht ja ruumiline kujundus

Kategoorias rituaali toimumiskoht ja ruumiline kujundus kirjeldasin sündmuse geograafilist ja füüsilist konteksti, sealhulgas dekoratiivseid elemente, et hinnata keskkonna rolli rituaalse kogemuse kujunemisel. O-bon festivali kogukondlik tähistamine toimus kõrgetest kortermajadest ümbritsetud templihoovis. Üritus vabas õhus suurendab osavõtu võimalust, pakkudes ruumi tantsimiseks, söömiseks, joomiseks ja vestlusteks nii kohalike inimeste kui möödujatega.

Matusemessi toimumiskohaks olnud suur konverentsisaal *Tokyo Big Sight hallis* paistis silma arvukate, mitmekesiste väljapanekutega ja kutsus oma mastaapsusega huvilisi osalema. Kuna kodualtar paikneb personaalses majapidamises ja asub kindlaks määratud ruumis, loob see intiimse ja privaatse õhkkonna, mis soodustab rituaali läbiviija ja lahkunud lähedase interaktsiooni. Vaikne tuba ja intiimne atmosfäär soodustavad lahkunu kohalolu tunnetamist. Hoolimata surnuaia kui terviku suuruselt, loob hual käimine kodualtariga analoogselt vaikse, personaalse ja intiimse keskkonna, soodustades samuti lahkunu tajumist. Toimumis- või asukoht võib kirjeldada sündmuse olemust, nt surnuga personaalse ja intiimsema ühenduse saamiseks viiakse rituaale läbi piiritletud keskkonnas (olgu selleks majaseinad või hauaplatsi piirid). Samas saab surnute koju naasmist tähistada kollektiivselt avatud keskkonnas, andes osalejatele võimaluse jagada tekkinud mõtteid ja emotsioone.

Üritustel osalejad olid peamiselt vanema- ja keskealised, erandiks oli o-bon, kus osaleti peredega ja ENDEX24, kus osalejate hulgas ma lapsi ja noori ei märganud. Valitseva õhkkonna kujundas sündmuse olemus ja osalejate personaalne suhestumine surmaga, s.t kui osaleja oli surmaga hiljuti kokku puutunud või lähitulevikus kokku puutumas oli tema meeleolu pigem tõsine, mõtlik ja endasse tõmbunud. Pikema aja möödumine lähiringkonnas esinenud surmast võimaldab inimestel end surmaga kaasnevast kurbusest distantseerida, lubades osalejatel tunda nostalgiat, rõõmu ning elada mälestustes.

Vaadeldud sündmuste asukoht kirjeldab sündmuse olemust, nt surnuga personaalse ja intiimsema ühenduse saamiseks viiakse rituaale läbi füüsiliselt ja metafüüsiliselt piiritletud keskkonnas (olgu selleks majaseinad või hauaplatsi piirid). Teisalt tähistatakse surnute koju naasmist o-boni kollektiivselt, avatud keskkonnas, võimaldades osalejatel jagada lahkunutega seotud mõtteid ja emotsioone.

Siin kohas on vajalik mainida märgatud trende rituaalse puhtuse ja ebapuhtuse fenomenides, mida iseloomustavad nende kontseptsioonide tõlgenduste varieeruvus tänapäevase individualiseerunud linnakeskkonna ja väikeste kollektiivsete kogukondade (maapiirkonnad) vahel. See väljendus nt templi külastuse eel ja surnuaia külastuse järgselt, kus ebapuhtusest vabanemise praktikad ei järgitud. Võimalik, et tegemist on erandjuhtudega või ebapuhtuse kontseptsiooni kohandamisega linnakeskkonnaga. Teisalt annab ebapuhtuse kontseptsiooni tõlgenduste rohkusest aimu kasvav trend surnud lähedase tuhande transformeeritud ehte igapäevaseks kandmiseks. Asjaolu, mis tekitab olulise vastuolu varasemate teadmiste ning kaasaja surma ja surnuga kokkupuutest tekkiva ebapuhtuse kontseptsioonist. Kui surmaga kaasnev ebapuhtus *kegare* võib kanduda elavatele nt matustel osaledes või surnuga füüsilises kontaktis olles, siis järelikult riskib lahkunu tuhande tehtud ehte kandja avatusega ebapuhtusele ja selle kuhjumisega kaasnevatele riskidele. Jaapanis elades ja töötades ning tunnetades kohalike väärtushinnanguid jääb mulje, et toimumas on olulised muutused jaapanlaste surma ja surnuga kaasneva ebapuhtuse tajus, mis kujundab surnutega kontakti loomise praktikaid ja kontseptsioone.

Robert J. Smithi pool sajandit tagasi läbi viidud vaatlused igapäevastest ja o-boni perioodil altaril teostatavatest rituaalidest sisaldavad analoogseid elemente sarnaselt käesoleva töö raames jälgitud rituaalidega. Surnutele pakutakse peamiselt lilli, riisi, vett ja viirukeid, sõltuvalt majapidamisest või personaalsest valikust võib ohvriandide seas olla lahkunu meelis tubakatooteid, alkohoolseid jooke vms. Smithi üles loetletud ohvriandide ja osalusvaatluses kirjeldatud ohvriandide erinevuseks on spetsiifilised altaril surnutele pakutavad maiustused, mille pikem säilivusaeg ei nõua igapäevast välja vahetamist (Smith, 1974, lk 98). Kuigi o-boni ja igapäevaste altarirituaalide elemendid on sarnased, s.o rituaalielementide läbiviimise kindel järjekord, elementide sümboolika ja olemus, tundub elavate ja surnute vaheline interaktsioon liikuvat üha rohkem personaliseeritud lähenemisele. Smith tõdeb, et leina- ja matuserituaalide suurenev personaliseeritus on suunatud surmaga paremini toimetulemisele ja võimaliku psühholoogilise pinge maandamiseks elavate ja surnute vahel, mida soodustab institutsionaliseeritud budismi haarde lõtvumine (Smith, 1974, lk 113). Sellest tulenevalt ei tõrjuta surnud perekonnaliiget igapäevasest elutegevusest, vaid koheldakse teisenenud seisundis hingena, kes kindlaks määratud ajaperioodidel algsesse majapidamisse naaseb (Smith, 1974, lk 114). See kinnitab vähemalt

jaapanlaste kasutatud sümbolite baasil surma kontseptsiooni mitme tasandilikkust, kus kindlaid sümboleid ja praktikaid kasutades väljendatakse ootust ja võimalust lahkunu hingega taas kohtuda.

Jälgides erinevaid keskkondi, milles surnutega suhtlemine toimus, ilmnes selge seos keskkonna asukoha piiritletuse ja sündmuse intiimsusega. Kui vabas õhus korraldatav o-bon festival võimaldas osalejatel ühise tantsimise, söömise, joomise ja jutuaajamise luua uusi sidemeid ning väärtustada olemasolevaid, siis kodualtaril ja surnuaias rituaalne käitumine toimub piiratud keskkonnas, mis loob intiimsema atmosfääri, soodustades lahkunuga seotud tunnete väljendamist ja uuesti kohtumist. Smith omistab eriti personaalse ja intiimse tähenduse just altariruumi, milles ei toimu ainuüksi emotsionaalne taasühinemine ja tunnete väljendamine surnud lähedastega, vaid ka reflektatsioon esivanemate ja nende loodud sidemete üle (Smith, 1974, lk 88, 89). Lähedussuhe elavate ja surnute vahel väljendub ka surnuaia külastamisel, mis küll indiviidist sõltuvalt varieerudes, sisaldab kontakti soodustavaid rituaalseid elemente, nt kummardamine, haua puhastamine, viiruki süütamine ja süngitatutega verbaalselt suhtlemine. Smith ei keskendunud matmisrituaale ja jaapanlaste haul käitumist kaardistades spetsiifiliselt emotsionaalsele seosele, mis tuli ilmsiks minu osalusvaatluse raames. Sarnaselt altariruumi intiimsele õhkkonnale, koondusid haua külastajate mõtted lahkunutele ja ühiselt veedetud hetkedele, mida ka valjuhäälselt väljendati. Sellele lisaks väljendati muret lahkunute käekäigu üle ning viidi nad kurssi igapäevaste uudiste ja pereliikmete saavutustega. Seega teataval määral on kodualtari ja hauaplatsi funktsioon sarnane- need on kahe maailma kokkupuute punktideks. Tänapäeval otsustab haul käimise sagedust iga inimene individuaalselt. Kiirest elutempost hoolimata proovitakse haul käia vähemalt kaks korda aastas, s.o o-boni perioodil ja Uuel Aastal. Muutuseid haua külastuste sagedustest käsitles ka Smith, tuues näiteks varasemalt laialt praktiseeritud surmast möödunud 1, 3, 7, 13, 17, 23, 27, 33, 50, 100 päeva tähistamist, mis sisaldas preestri poolt läbi viidavaid rituaale ja palvuseid surnu teispoolsuse teekonna lihtsustamiseks (Smith, 1974, lk 95). See tähistamine hõlmas ka haua külastamist. Anne Allisoni hinnangul võib selline fundamentaalne muutus olla tingitud 85% surmade esinemisest haiglates, mis distantseerib värskelt surnu elavatest. Haiglas esinevate surmade puhul kaob surnuvalve vajadus- surnu puhastatakse ja säilitatakse ning antakse seejärel juba üle matusebüroole, mis organiseerib kõik; alates surnu transpordist matusebüroosse, lõpetades kremeerimise ja urni matmisega (Allison, 2023, lk 73-75). Alternatiivsete

matusetalituste ja surnuaustamise viiside esile kerkimise üks põhjustest võibki selles peituda. Elukeskkonnast tingitud mõjud traditsioonilistele surnuaustamise tavadele sunnivad jaapanlasi ümber tõlgendama varasemalt eksisteerinud tõekspidamisi ja praktikaid, proovides seejuures leida nn kuldset keskteed, mis tagab surnute korrektse matmise ja austamise, leinavat individuaali majanduslikult ja sotsiaalselt kahjustamata. Ühiskonna korralduse ja tõekspidamiste muutumisest tulenevalt kerkib tendents, kus surnuga suhtlemise traditsioonid ei ole enam nii spetsiifilised ja rangelt varasematest traditsioonidest reglementeeritud. Eksisteerivad kindlad baasväärtused, millel surnutega suhtlemine tugineb, kuid see ei määra rangelt, kus, kuidas ja millal saab surnuga suhtlust teostada. Kohapeal märgatud trendide põhjal saab väita, et modernses linnakeskkonnas elavate jaapanlaste jaoks on surnutega suhtlemise juures eelkõige tähtis individualiseeritus. See annab jaapanlastele mitmekesised võimalused surnuga seotud tunnete väljendamiseks ja lahkunule postuumselt rahu pakkumiseks, sõltumata institutsionaliseeritud budismi ettekirjutistest ja kulukatest matusebüroode teenustest.

Matmis- ja mälestamistraditsioonid eksisteerivad mitmel ühiskondlikult tasandil ja on omavahel seotud, moodustades olulise osa Jaapani kultuuri narratiivist ja kosmoloogiast. Esivanemate ja surnute austamise olulisus Jaapanis ja Ida-Aasias tervikuna väljendub kogukonna loomise fenomenis, milles surnutega rituaalne käitumine väljendab kogukonna väärtushinnanguid, tõlgendusi surmast ja projitseerides ühiskonna aluseks olevaid kosmoloogilisi perspektiive, s.o suhteid ja veresidemeid ning nende austamist ja väärtustamist (Smith, 1974, lk 101, 104) (Allison, 2023, lk 189-190).

Lahkunud perekonnaliikme ühine leinamine ja korrektselt läbi viidud matuserituaalid lähendavad kogukonda, tugevdavad omavahelist usaldust ning veresidemeid ja on aluseks harmoonilisele ühiskonnale.

Osalusvaatlus meetodina andis suurel hulgal võimalusi Jaapanis elavate ja surnute vahelise suhtluse uurimiseks. Leian, et antud meetod on sobiv teema uurimiseks. Paraku alahindasin ajakulu, mis osutus vajalikuks informantide võrgustiku loomiseks ja andmete kogumiseks. Kogemuse poolest rikkamana olen seisukohal, et teema põhjalikumaks uurimiseks on vajalik teostada osalusvaatlus pikema perioodi vältel. 12 kuud on piisav teema kaardistamiseks, kuid ei võimalda minna süvitsi ja kindlasti teha põhjapanevaid üldistusi, ega uurida ajas toimunud muutuseid. Lisaks parandab tõhustust uurimistöö tegemisel kohaliku keele tundmine, sest võimaldab vestluseid, aga ka potentsiaalseid intervjuusid läbi viia jaapani keeles. Kohaliku keele

tundmine suurendab kogutavate andmete mitmekesisust ning vähendab tõlkes kaduma minevate andmete hulka. Surnute ja elavate vahelise interaktsiooni edasiseks uurimiseks oleks vajalik läbi viia Robert J. Smithi avaldatud „*Ancestor Worship in Contemporary Japan*“ teosega analoogne suure mastaabiline uurimistöö, mis lisaks uute praktikate ja tõekspidamiste põhjalikule kaardistamisele võimaldaks uurida viimase viie kümnendiga toimunud muutuseid esivanemate ja surnute austamise praktikates, võimaldaks ühtlasi prognoosida Jaapanile iseloomulike surnukultuse edasist käekäiku.

Kokkuvõte

Jaapani unikaalne šintoismi ja budismi sümbioos on loonud pinnase mitmekülgsed *religioon-kultuurilis* praktikate kujunemiseks, mille keskmes on looduses leiduvate entiteetide, esivanemate ja surnute austamine. Surnute kummardamise ja austamise rituaalid ulatuvad Heiani perioodi, mil ebaõiglast surma surnud aadlike rahutuid hingi hakati seostama looduskatastroofide, haiguspuhangute ja ebanormaalsed loodusnähtuste esinemistega.

Käesolev magistritöö keskendub surnutega suhtlemise praktikate kaardistamisele ja interpreteerimisele Tokyo piirkonnas. Töö koostamiseks kasutati etnograafilise kirjelduse meetodit, mis võimaldas osalusvaatlustega koguda andmeid uuritava fenomeni kohta. Kogutud andmed analüüsiti kontseptuaalse analüüsi meetodiga.

Jälgides erinevaid keskkondi, milles surnutega suhtlemine toimus, ilmnes selge seos keskkonna asukoha piiritletuse ja sündmuse intiimsusega. Kui vabas õhus korraldatav o-bon festival võimaldas osalejatel ühise tantsimise, söömise, joomise ja jutuajamise ajal luua uusi sidemeid ning väärtustada olemasolevaid, siis kodualtaril ja surnuaias toimuv rituaalne käitumine on piiratud keskkonnas, mis loob intiimsema atmosfääri ning soodustab lahkunuga seotud tunnete väljendamist ja taaskohtumist. Vaatluse tulemused viitavad, et rituaalse puhtuse kontseptsiooni tõlgendustes esinevad märkimisväärsed erinevused, mis sõltuvad elukeskkonnast – individuaalistunud linnaruumi ja väiksemate kollektiivsete maapiirkondade vahel. See väljendus nt templi külastuse eel ja surnuaia külastuse järgselt, mil ebapuhtusest vabanemise praktikat ei järgitud. Võimalik, et tegemist on erandjuhtudega või ebapuhtuse kontseptsiooni kohandamisega linnakeskkonnaga. Teisalt annab ebapuhtuse kontseptsiooni tõlgenduste rohkusest aimu kasvav trend surnud lähedase tuhost transformeeritud ehete igapäevaseks kandmiseks. Asjaolu, mis tekitab olulise vastuolu varasemate teadmiste ning kaasaja surma ja surnuga kokkupuutest tekkiva ebapuhtuse kontseptsioonist.

Elukeskkonnast tingitud mõjud traditsioonilistele surnu austamise tavadele sunnivad jaapanlasi ümber hindama varasemalt eksisteerinud tõekspidamisi ja praktikaid, proovides seejuures leida nn kuldset keskteed, mis tagab surnute korrektse

matmise ja austamise leinavat individuaali majanduslikult ja sotsiaalselt kahjustamata. Ühiskonnakorralduse ja tõekspidamiste muutumisest tulenevalt ilmneb tendents, kus surnuga suhtlemise traditsioonid ei ole enam nii spetsiifilised ja rangelt traditsioonidega reglementeeritud. Lahkunud perekonnaliikme ühine leinamine ja korrektselt läbi viidud matuserituaalid lähendavad kogukonda, tugevdavad omavahelist usaldust ning veresidemeid ja on aluseks harmoonilisele ühiskonnale.

Kasutatud allikad ja kirjandus

1. Allison, Anne. 2023. *Being Dead Otherwise*. London & Durham: Duke University Press.
2. Borgen Doris G. 1992. „Ancestral to None- *Mizuko* in Kawabata“. *Japanese Journal of Religious Studies* 19 (4): 337-377.
3. Bellah, Robert. 1985. *Tokugawa Religion. The Cultural Roots of Modern Japan*. London & New York: The Free Press.
4. Benedict, Timothy O. 2018. „Practicing Spiritual Care in Japanese Hospice“. *Japanese Journal of Religious Studies* 45 (1): 75-199.
5. Bernstein, Andrew. 2000. „Fire and Earth- The Forging of Modern Cremation in Meiji Japan“. *Japanese Journal of Religious Studies* 27 (3-4): 1-38.
6. Confucius, Lau D. C. 2001. *The Analects*. London & New York: Penguin Books.
7. DeBernardi, Jean. 1984 . „The Hungry Ghosts Festival: A Convergence of Religion and Politics in the Chinese Community of Penang Malaysia“. *Southeast Asian Journal of Social Science* 12 (1): 25-34.
8. Faure, R. Bernard ja Castiglioni, Andrea. 2022. „Aspects of Medieval Japanese Religion“. *Religions* 13 (894): 1-23.
9. Goodwin, Janet R. 1989. „Shooing the Dead to Paradise“. *Japanese Journal of Religious Studies* 16 (1): 1-18.
10. Hammersley, Martyn ja Atkinson, Paul. 2019. *Ethnography. Principles in Practice*. London & New York: Routledge.
11. Satō, Hiroo. 2018. „The Chatting Dead: Changing Concept of the World after Death in Japan“. Dissertatsioon. Heidelberg University.
12. Hori, Ichiro. 1975. „Shamanism in Japan“. *Japanese Journal of Religious Studies* 2 (4): 231-287.
13. Hori, Ichiro. 1974. *Folk Religion in Japan. Continuity and Change*. Chicago & London: The University of Chicago Press.

14. Hsu, Francis L. K. 1971. „Filial Piety in Japan and China: Borrowing, Variation and Significance“. *Journal of Comparative Family Studies* 2 (1): 67-74.
15. Ishino, Hironobu. 1992. „Rites and Rituals of Kofun Period“. *Japanese Journal of Religious Studies* 19 (2-3): 191-216.
16. Inori no Shinju. 2015. „Inori of Shinju Process“. <https://www.inorinoshinju.com/process.html> . Vaadatud 18. detsembril 2024.
17. Japan Today. 2024. „Japan a „death-in-hospital“ superpower, though many elderly would prefer to remain at home“. 8. jaanuar 2024. <https://japantoday.com/category/features/kuchikomi/Japan-a-death-in-hospital-superpower> . Vaadatud 16. märts. 2025.
18. Kawahito, Atsuo; Yoshihashi, Hiroshi; Abe, Kazumasa ja Sawada, Nanae. 2019. Japan. Nippon The Land And Its People. Tokyo, Japan: Nippon Steel Research Institute Corporation.
19. Kim, Hyunchul. 2012. „The Purification Process of Death: Mortuary Rites in a Japanese Rural Town“. *Asian Ethnology* 71 (2): 225-257.
20. Kobayashi, Norihiko. 2024. „Spirits of the Dead and Curses/Disasters in Ancient Japan: The Background Leading to the Jōgan Goryōe“. *Kokugakuin Japan Studies* 5: 3-28.
21. Kondo-Arita, Megumi ja Becker, Carl B. 2023. „Changing Funerals and Their Effects on Bereavement Grief in Japan“. *OMEGA- Journal of Death and Dying* 0 (0): 1-13.
22. Lewis, David C. 2018. Religion in Japanese Daily Life. London & New York: Routledge.
23. Leipe, Christian; Kuramochi, Shunsuke; Wagner, Mayke ja Tarasov E, Pavel. 2020. „Ritual practices and social organisation at the Middle Yayoi culture settlement site of Maenakanishi, Eastern Japan“. *Springer Nature* 12 (134): 1-16.
24. Mason, R. H. P ja Caiger, J. G. 1997. A History of Japan. Revised Edition. Melbourne & Tokyo: Tuttle.
25. Matsumoto, Naoko. 2018. „Changing relationship between the dead and the living in Japanese prehistory“. *Proceedings of the Royal Society B* 373 (1): 1-8.
26. Ministry of Foreign Affairs of Japan. 2021. „Disasters and Disaster Prevention in Japan“. 9. november 2021. <https://www.mofa.go.jp/policy/disaster/21st/2.html> . Vaadatud 10. veebruaril 2025.
27. Miura, Takashi. 2020. Agents of World Renewal. The Rise of Yonaoshi Gods in Japan. Honolulu: University of Hawai'i Press.

28. Miyamoto, Unosuke ja Hubbard, Richard. 2011. The Japanese Portable Shrine and Festival Handbook. Tokyo: 誠文堂新光社- Bilingual Edition.
29. Moon, Gyu Seung. 1974. „Ancestor Worship in Korea: Tradition and Transition“. *Journal of Comparative Family Studies* 5 (2): 71-87.
30. Murakami, Kyōkō. 2000. „Changes in Japanese Urban Funeral Customs during the Twentieth Century“. *Japanese Journal of Religious Studies* 27 (3-4): 335-352.
31. Nakamaki, Hirochika. 1986. „Continuity and Change: Funeral Customs in Modern Japan“. *Japanese Journal of Religious Studies* 13 (2-3): 177-192.
32. Nelson, John. 2008. „Household Altars in Contemporary Japan- Rectifying Buddhist „Ancestor Worship“ with Home Décor and Consumer Choice“. *Japanese Journal of Religious Studies* 35 (2): 305-330.
33. Rappaport, Roy A. 2023. Rituaal ja Religioon Inimsuse Saamises. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
34. Rambelli, Fabio. 2019. Spirits and Animism in Contemporary Japan. London & New York: Bloomsbury.
35. Reader, Ian ja Tanabe Jr, George J. 1998. Practically Religious. Wordly Benefits and the Common Religion of Japan. Honolulu: University of Hawaii Press.
36. Reid, David. 1981. „Remembering the Dead: Change in Protestant Christian Tradition through Contact with Japanese Cultural Tradition“. *Japanese Journal of Religious Studies* 8 (1-2): 9-33.
37. Rowe, Mark Michael. 2011. Bonds of the Dead. Temples, Burial, and the Transformation of Contemporary Japanese Buddhism. Chicago & London: The University of Chicago Press.
38. Smith, Robert J. 1974. Ancestor Worship in Contemporary Japan. Stanford, California: Stanford University Press.
39. Thompson, Christopher S. 2009. „Holding On While Letting Go: Dealing With Death Through Kuyō Egaku In 19th Century Iwate“. *Japanese Studies Association Journal* 3 (4): 1-28.
40. Tokyo Metropolitan Government. 2015. „Tokyo`s History, Geography and Population“. 1. oktoober 2015. <https://www.metro.tokyo.lg.jp/ENGLISH/ABOUT/HISTORY/history02.htm>. Vaadatud 21. jaanuaril 2025.

41. Toshimasa, Hirano. 1980. „Aruga Kizaemon: The Household, the Ancestors, and the Tutelary Deities“. *Japanese Journal of Religious Studies* 7 (2-3): 144-166.
42. Ueda, Kenji. 1979. „Contemporary Social Change and Shinto Tradition“. *Japanese Journal of Religious Studies* 6 (1-2): 303-327.
43. Watanabe, Masako. 2016. „New Religions, Depopulation, and the Aging Population“. *Journal of Religion in Japan* 5: 263-305.
44. WEB 仏壇. 2014. „Butsudan“. 3. märts 2014. <http://onrain.jp/butsudan>. Vaadatud 5. detsembril 2024.
45. Yahata, Takatsune. 1988. „Shinmō (Spirits of the Recently Deceased) and Community – Bon Observances in a Japanese Village“. *Japanese Journal of Religious Studies* 15 (2-3): 131-136.
46. Yamaguchi, Satoshi. 2012. Shinto from an International Perspective. Tokyo: Ebisu-Kyosho Publication Co.
47. Yanagita, Kunio ja Morse, Ronald A. 2008. Legends of Tono. 100th Anniversary Edition. Mayland: Lexington Books: Rowman and Littlefield Publishers, Inc.
48. Autoripäevik. 2025. Osalusvaatluse märkmed. Isiklikarhiiv.

Lisa 1. Minaminagasaki obon (Pildil on näha laternad, mis ühendatud tekstis mainitud tornikese külge. Ühtlasi on pildil näha torni ümber tantsivaid osalejaid)

Lisa 2. Minaminagasaki obon (Pildil reklaamplakat, kus lisaks toimumisaegadele kirjas ka millist söögipoolist müüakse ja millise hinna eest)

Lisa 3. Mõned päeva enne Oboni saabumist oli supermarketi juuvilja leti juures müügil juurviljade komplekt, mida saab kasutada hingeloomade meisterdamiseks. Hingeloomad on nn transpordivahendid, mis aitavad esivanemate ja lähedaste hingedel oboni ajal koju naasta ja selle lõppedes “puhkepaika” tagasi minna

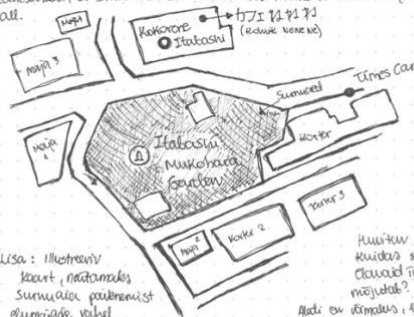
Lisa 4. Osalusvaatluse raames külastatud uuritava majapidamise budistlik kodualtar butsudān. Pildil näha 1. ihai, 2. küünlad, 3. viirukid, 4. hinged tähelepanu saamiseks kasutatav kelluke, 5. II ja III astmel asetsevad maiustused, mis on kaetud plastikust kuplilaadse kattega, 6. klaas veega ja tass teega, 7. II astmel maiustuste taga olevad lahkunud lähedaste pildid

Lisa 5. Haua külastamine. Pildil näha hauakivi, viirukihoidja koos külgedel asuvate õõnsustega lillede jaoks. Haua esiküljel maetud isiku nimi ja suguvõsa vapp. Haua käimise viimane osa viirukite süütamine ja surnutele. Foto tehtud hetkel, kui olen viirukeid hauale asetamas

15.06.2024

Laupäev. Tööd ei ole ja soovi puhata. R on hoiatunud seegi
 õhtustest Suveaasta ümbritset maailda ja avarustada. Otsin tekkideid
 posti, kus sooles "ärkates sunn" lugeda ja vii kirjutada. Kuusim
 Google Maps-i ja avarustest koha nimega "Itatavim hunkhara
 garden". Arvitsin, et tegemist on tavalise pargi või aiaaga, aga
 tuleb välja, et See oli jõe suunatud (dün Kookeri paia laaditud
 kaardile märgitud pikistest Simbolid). See suunatud aare keet-
 klannuigusi - (Sisust) Kortend, maapild ja suunatud on ni
 tähistatud, et suunatud su. Puhast on mu nimele võidude ja avarde
 all.

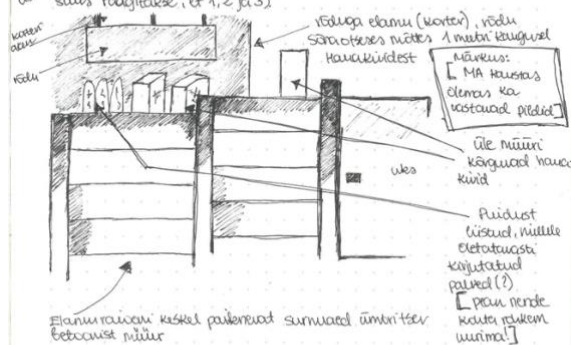

Lisa: Illustreeriv
Kort, näitamales
Surnuata püüden
elumajade vahel.

Kuivatatun kauran ja
kuidatun reikisijän
okasien tuottamisesta
mahdollista?

Alati on olemassa, ja kaudellisesti
ei mitään muuta.

Ütlaski kuulsin Gabrielle käest, et Jorjapuu maakohaltes on täiesti tavaline, et inimesed persummaad on majale väga lähedalt näha sain aru, et persummaad (vanemate generatsioonil majale/maajadala) ongi sisuliselt tagaajaks. Võimalik, et vähemalt üheksa ^{puu} üheksa kümnenda osi summaadele ja elanikele lähedalt läheduse põhjusel muundunud - see on Jorjapuu väga tavaline probleem eelkõige ja eriti Toobos. Hinnatav on seda võrrelda Eestega, kus inimesed põgen valdavad summaid vahetult läheduses elanike, põhjusel suures poole sellist tulevatki tahaks ma väga teha, kas kombineerida see summaid läheduses elamine nägite ~~elamist~~ elamistest (vt halva endeline vms)? (Aia koostis toa-
summaid rööbitiga, et 1,2 p.3.)

Kohalik informants ütles, et leidub tümmesid, kes ei ole summaala
 (händed) elanike vastu niidagi, samas on ka neid, kes summaala
 juures elamist väldivad. Informandi ardes võib viisid summaala
 elatunduse paikneva kinnisvara hinnad odavamad olla, mistõttu
 ei jaa need korterid ja majad elanikele, odavam hinnad, enne
 teiseks on misgi muuda pühad elatundus.

76

Summary. „Interaction between the living and the Dead in Contemporary Japan“

Japan's unique syncretism of Shintoism and Buddhism has created a foundation for diverse religio-cultural practices, centered around the veneration of natural entities, ancestors, and the dead. Rituals of honoring and worshiping the deceased date back to the Heian period, when the restless spirits of nobles who died unjustly came to be associated with natural disasters, outbreaks of disease, and other abnormal natural phenomena. This master's thesis focuses on mapping and interpreting practices of communication with the dead in the Tokyo area. The research was conducted using ethnographic description methods, which enabled extensive data collection through participant observation. The gathered data were analyzed using conceptual analysis.

By observing various environments in which communication with the dead takes place, a clear relationship emerged between the spatial boundedness of the setting and the intimacy of the event. While the outdoor o-bon festival allowed participants to form new social bonds and appreciate existing ones through communal dancing, eating, drinking, and storytelling, the rituals performed at home altars or cemeteries took place in more confined spaces, creating an intimate atmosphere that facilitated emotional expression and reunion with the deceased. Observations also revealed variations in interpretations of the concept of ritual purity between modern, individualized urban environments and small, collective rural communities. For instance, practices of purification before temple visits or after cemetery visits were sometimes not observed—possibly due to exceptions or adaptations of the impurity concept in urban contexts. Conversely, the growing trend of wearing jewelry made from a cremated loved one's remains highlights a reinterpretation of impurity, contradicting earlier beliefs surrounding death and contact with the dead.

Environmental factors influencing traditional practices of honoring the dead are compelling Japanese people to reinterpret previously held beliefs and customs, in search of a “golden middle path” that ensures respectful burial and veneration of the deceased without causing economic or social harm to the grieving individual. As society and values evolve, there is a growing tendency for traditions of communicating with the dead to become less specific and rigidly governed by former customs. Joint

mourning and properly conducted funeral rites help unify the community, reinforce mutual trust and blood ties, and form the basis for a harmonious society.

Annotatsioon

Käesoleva uurimistöö kaardistab elavate ja surnute vahelist interaktsiooni Jaapanis, Tokyo piirkonnas. Töö keskendub vaadeldud surnutega rituaalse suhtluse kirjeldamisele, mõtestamisele ja üldisemasse konteksti asetamisele. Jaapani ühiskonna tempoka linnastumise ja moderniseerimisega kaasneb unikaalsete traditsioonide ning rituaalide ümberkorraldamine. Väide tugineb sekulariseerumise teorial, mille kohaselt on religioossete praktikate ja inimeste vähenemine tingitud ühiskondade linnastumisest ja moderniseerumisest. Osalusvaatluse tulemustest selgus, et tänaseks sisaldavad surnutega suhtlemise rituaalid küll traditsioonilisi elemente, kuid on oluliselt individualiseeritud, jättes suurema vabadusvaliku interaktsiooni otsivale isikule.

Märksõnad: *Jaapan, surnud, esivanematekultus, rituaalid*

Lihtlitsents lõputöö reprodutseerimiseks ja üldsusele kättesaadavaks tegemiseks

Mina, Marcus Mahla,
(*autori nimi*)

annan Tartu Ülikoolile tasuta loa (lihtlitsentsi) minu loodud teose
Elavate ja surnute interaktsioon kaasaja Jaapanis,
(*lõputöö pealkiri*)

mille juhendaja(d) on Erki Lind,
(*juhendaja nimi*)

reprodutseerimiseks eesmärgiga seda säilitada, sealhulgas lisada Tartu Ülikooli digitaalarhiivi kuni autoriõiguse kehtivuse lõppemiseni;

annan Tartu Ülikoolile loa teha punktis 1 nimetatud teos üldsusele kättesaadavaks Tartu Ülikooli veebikeskkonna, sealhulgas digitaalarhiivi kaudu Creative Commons'i litsentsiga CC BY NC ND 4.0, mis lubab autorile viidates teost reprodutseerida, levitada ja üldsusele suunata ning keelab luua tuletatud teost ja kasutada teost ärieesmärgil, kuni autoriõiguse kehtivuse lõppemiseni;

olen teadlik, et punktides 1 ja 2 nimetatud õigused jäävad alles ka autorile;

kinnitan, et lihtlitsentsi andmisega ei riku ma teiste isikute intellektuaalomandi ega isikuandmete kaitse õigusaktidest tulenevaid õigusi.

Marcus Mahla
04.05.2025